

MACIEJ KOZMIŃSKI

UWAGI O POŁUDNIOWOSŁOWIAŃSKIM PROBLEMIE
NARODOWOŚCIOWYM W ZALITAWSKIEJ CZĘŚCI MONARCHII
HABSBURSKIEJ NA PRZEŁOMIE XIX i XX WIEKU

Świadomość narodowa jako typ nowożytnej więzi społecznej¹ leży w polu zainteresowań badawczych nauk społecznych. Historykowi przypada trudne, lecz wdzięczne zadanie stwierdzenia stanu faktycznego, jego opisanie i wreszcie oceny funkcji czynnika „narodowego” wśród innych elementów bytu i świadomości społecznej determinujących działania ludzkie. O ile z pierwszej części swego zadania wywiązuje się on na ogół poprawnie, o tyle realizując jego część dalszą, wartościującą, częstokroć ulega presji jednostronnych źródeł, ich sugestywnej frazeologii czy naciskowi własnej przynależności narodowej lub politycznej.

Wskazuje to na potrzebę refleksji metodologicznej, kontynuowania prób ściślejszego zdefiniowania pojęć „narodu”, „narodowości”, „świadomości narodowej” i pochodnych: „dążeń narodowych”, „nacjonalizmu”, dla nadania tym pojęciom sprawdzonej metodologicznie wartości instrumentalnej². Można by to traktować jako jeden z celów badań nad rozwojem kwestii narodowej na przełomie XIX i XX wieku.

¹ Pod pojęciem „naród” rozumiemy tu oczywiście naród nowożytny.

² Rozległe badania nad zjawiskiem i pojęciem nacjonalizmu prowadzone w Europie Zachodniej i Ameryce Północnej przyniosły takie prace, jak: C. J. H. Hayes, *Essays on Nationalism*, New York 1926; tenże, *The Historical Evolution of Modern Nationalism*, New York 1931; F. Hertz, *Nationality in History and Politics*, London 1945; H. Kohn, *The Idea of Nationalism. A Study in Its Origins and Background*, New York 1956; tegoż, *Panslawism Its History and Ideology*, Notre-Dame, Indiana 1953; E. Lemberg, *Geschichte des Nationalismus in Europa*, Stuttgart 1950; E. Renan, *Qu'est-ce qu'une nation? Oeuvres Complètes*, Paris 1947, i szereg dalszych. Przegląd badań nad zmiennym zakresem pojęcia „nacjonalizm” patrz: A. Kemiläinen, *Nationalism, Problems Concerning the Word, the Concept and Classification*, Jyväskylä 1964. Najcenniejsze w polskiej powojennej literaturze historycznej rozważania metodologiczne, jak prace W. Kuli, w skromnym jedynie stopniu uwzględniają historię polityczną czy dzieje ideologii (dotyczą w pierwszym rzędzie historii gospodarczej). W nowszej marksistowskiej

Obserwacja kształtowania się świadomości narodowej, jej źródeł i funkcji w dziejach politycznych państwa rozległego, wszechstronnie zróżnicowanego, odgrywającego poważną rolę na kontynencie europejskim, jakim były Austro-Węgry, może dostarczyć spostrzeżeń cennych ze względów wyżej przytoczonych. Między innymi i tymi względami uwarunkowany jest wybór tematu. Nie są to względy jedyne. Oto rozpad Austro-Węgier gwałtowny i równoczesny z finałem pierwszej wojny światowej³. Czy w danym wypadku ostrość konfliktów narodowości-

literaturze historycznej problem narodowy od strony teoretycznej jest słabo uwzględniany. Pewne pojęcie o stanowiskach badawczych daje tu dyskusja zamieszczona w kwartalniku „Z pola walki”, 1966, nr 3, s. 43—142, a w szczególności głos H. Jabłońskiego. Patrz też wcześniejszy artykuł J. Kowalskiego *O niektórych współczesnych aspektach kwestii narodowej*, „Z pola walki”, 1966, nr 1, s. 31—57.

³ Rozpad monarchii habsburskiej jest przedmiotem licznych prac, m.in. R. A. Kanna *The Habsburg Empire. A Study of Integration and Desintegration*, London 1957, ss. 227; tegoż, *The Multinational Empire. Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848—1918*, t. I—II, New York 1964, oraz *Werden und Zerfall des Habsburgerreiches*, Graz—Wien—Köln 1962, ss. 283; H. Kohna *The Habsburg Empire 1804—1918, An Anvil Original*, 52, New York 1961, ss. 187, oraz podany wyżej *Panslavism Its History and Ideology*; także O. Jászi, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*, wyd. II, Chicago 1961, ss. 482, i wcześniejsze *Der Zusammenbruch des Dualismus und die Zukunft der Donaustaaten*, Wien 1918, i *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a dunai Egyesült Államok*, Budapest 1918, ss. 117; J. Maya *The Habsburg Monarchy 1867—1914*, Cambridge Mass., 1951, ss. 523. Także interesująca dyskusja na łamach „Slavic Review”, t. XXII, 1963, nr 1.

Prace ostatniego wiedeńskiego kongresu historyków nawiązują często do problematyki rozpadu monarchii. Patrz: *Rapports IV. Méthodologie et Histoire Contemporaine, Comité International des Sciences Historiques XIIe Congrès...* (Wien 1965), m.in. głosy Roberta A. Kanna, Dimitrije Djordjevića. Wydane już i przygotowywane do druku w Budapeszcie referaty z dwóch kolejnych konferencji poświęconych sprawom monarchii austro-węgierskiej (w latach 1958 i 1964) zawierają wiele cennego materiału, wielostronnie przedstawiają przyczyny jej rozpadu (*Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie*, Budapest 1961, ss. 524, oraz *Die Nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900—1918*, red. P. Hanák, w przygotowaniu).

Historycy państw sukcesorów monarchii zwracają szczególną uwagę na wczesną genezę ruchów narodowyzwoleńczych lub na okoliczności wewnątrzpolityczne i dyplomatyczne powołania do życia nowych organizmów państwowych. Spośród interesujących nas bezpośrednio, niezależnie od istotnego wkładu w wydawnictwa o charakterze międzynarodowym, Węgrzy doprowadzili pożyteczne wydawnictwo źródeł do kwestii narodowościowej do 1903 r. (G. G. Kemény, *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez*, t. I—IV, Budapest 1952—1966, ss. 919, 965, 714), a czasopisma węgierskie dostarczają wiele interesującego materiału do dziejów zjawiska nacjonalizmu i węgierskiej polityki narodowościowej. Jugosłowianie publikują źródła i opracowania dotyczące międzynarodowych aspektów sprawy jugosłowiańskiej w w. XIX i w przededniu proklamowania SHS; najistotniejsze

wych na Węgrzech i w Chorwacji-Sławonii usprawiedliwiała tak daleko idące przekształcenia roku 1918? Czy też decydujące zmiany dokonały się w czasie wojny? Jak szersza czy węższa autonomia wpływała na charakter walki o swobody narodowe bądź niepodległość? ⁴

Nie udzielono jeszcze jednoznacznej odpowiedzi na tak zdawałoby się proste pytanie, czy przelew części dochodów Chorwacji na rzecz skarbu węgierskiego ⁵ przewyższał czy nie wypełniał „kwoty” wydatkowanej na wspólne cele, jakie są proporcje tych wydatków, jak je obliczyć z punktu widzenia ich celowości itp. ⁶ Z kolei różnice zdań dotyczą takich kwestii, jak rola polityki gospodarczej w kształtowaniu

dla naszego tematu: F. Zwitter, J. Šidak, V. Bogdanov, *Les problèmes nationaux dans la monarchie des Habsbourg*, Beograd 1960, ss. 148; F. Čulinović, *Drzavno-pravna historija jugoslavenskih zemalja XIX i XX vijeka*, t. I, Zagreb 1956, ss. 325; D. Djordjević, *Révolutions nationales des peuples balkaniques 1804—1914*, Beograd 1965, ss. 250.

Historiografia radziecka zajmuje się stosunkowo obszernie interesującym nas okresem, jednakże omawiając najogólniej narodowowyzwolenicze przyczyny odśrodkowych tendencji obszarów południowosłowiańskich monarchii i akcentując przyczyny gospodarczo-społeczne traci z pola widzenia politykę parlamentarną, walkę prasową i wojnę językową. Najważniejsze publikacje radzieckie: E. I. Rubinsztejn, *Kruszenie Awstro-Wiengierskiej Monarchii*, Moskwa 1962; J. A. Pisariw, *Oswoboditielnoje dwizenije jugoslawianskich narodow Awstro-Wiengrii 1905—1919*, Moskwa 1962.

W polskiej nauce historycznej problematyką południowosłowiańską bezpośrednio i rozpadem monarchii pod wpływem czynników międzynarodowych i elementów dążeń narodowych zajmuje się w pierwszym rzędzie H. Batowski, *Państwa bałkańskie 1800—1923. Zarys historii dyplomatycznej i rozwoju terytorialnego*, Kraków 1938, ss. 326, oraz *Rozpad Awstro-Węgier 1914—1918*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1965, ss. 268. Wcześniejszy okres ewolucji sprawy narodowościowej na Węgrzech patrz: W. Felczak, *Węgierska polityka narodowościowa przed wybuchem powstania 1848 roku*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1964, ss. 168.

⁴ W naszym przypadku chodziłoby o momenty współwystępowania czy też przeciwieństwa postulatów społecznych i narodowych, gospodarczych i politycznych, klasowych i solidarystycznych w programach działających na terenie mniejszościowym partii politycznych.

⁵ Patrz niżej.

⁶ Większość autorów wypowiada się jednoznacznie za tym, iż podział wydatków budżetowych był w stosunku do wpływów krzywdzący dla Chorwacji (Batowski, *Rozpad Awstro-Węgier...*, s. 51, i podana tam literatura; Čulinović, *Drzavno-pravna historija...*, s. 121—122, oraz w pracy: *Jugoslavijska izmedju dva rata*, t. I, Zagreb 1961, ss. 550), inni jednak byli odmiennego zdania (G. G. Kemény, *A magyar nemzetiségi kérdés története*, cz. I; *A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében 1790—1918*, Budapest 1947, s. 82—83). Nie ustosunkowując się do meritum wyrazić należy jedynie wątpliwości co do kryteriów oceny tego rodzaju szacunków; wymyka się spod kontroli moment celowości, np. inwestycji kolejowych, czy też jakości usług centralnej administracji w dziedzinach takich, jak wojsko, dyplomacja itp.

poziomu ekonomicznego poszczególnych obszarów kraju⁷ (np. ukształtowanie sieci kolejowej ze względu na plany austriackie czy potrzeby węgierskie). Brak też jednoznacznej odpowiedzi na szereg dalszych pytań, mnożenie ich na tym miejscu nie wydaje się celowe.

W okresie, który nas bliżej interesuje, samookreślenie narodowości na obszarze węgierskim i południowosłowiańskim było już możliwie pełne, choć nie zawsze obejmowało całą zbiorowość etniczno-wyznaniową.

Wydarzenia lat 1848—1849, uświadamiając narodowościom Węgier i samym Węgom możliwości niezależnego konstytucyjnego bytu i demokratycznego rozwoju, przyniosły w rezultacie lata bezkonstytucyjnego, niczym nie pohamowanego absolutyzmu, rozczarowanie i zwątpienie. Nie rozwiązana przez rząd rewolucyjny (Batthyaniego) sprawa narodowościowa przyspieszyła jego upadek, zdeterminowany zresztą przez samą strukturę społeczeństwa węgierskiego, a przypieczętowany przez interwencję rosyjską. W pamięci stron żywa pozostała bitwa pod Pákozd. Węgrzy pamiętali, jak do niej doszło, Chorwaci nie mogli zapomnieć bezowocnej walki.

Późniejsze emigracyjne plany Kossutha, jego pertraktacje i korespondencja z siedmiogrodzkimi Rumunami czy wojwodzińskimi Serbami mogły mieć — na razie — charakter jedynie teoretyczny⁸.

Uгода 1867 r. stworzyła nowe możliwości. Wykorzystanie ich zależało jednak nie tylko od dobrej woli stron i nie tylko od przewyższenia świeżych i dawnych uprzedzeń. Postępujący tymczasem rozwój kapitalizmu — szybszy wprawdzie w krajach austriackich niż w krajach korony węgierskiej — forytował jednak węgierskich mieszkańców tych krajów w stosunku do ich słowiańskich czy rumuńskich konkurentów. Decydowała o tym struktura narodowościowa wielkiej i śred-

⁷ W r. 1964 w trakcie wspomnianej (przyp. 3) konferencji budapesztańskiej wynikała na przykład różnica zdań pomiędzy historykami rumuńskimi (M. Constantinescu i inni) a węgierskimi i niektórymi innymi (L. Katus, częściowo M. Gross i Leo Valiani) na temat przyczyn upośledzenia gospodarczego niektórych obszarów niewęgierskich państwa węgierskiego. Rumuni utrzymywali, iż klasy pracujące narodów niepaństwowych były obiektem wyzysku w stopniu wyższym niż warstwy pracujące „narodów historycznych”, a to ze względu na politykę rządu węgierskiego. Replikowano, że polityka tych rządów odgrywała w omawianej kwestii jedynie drugorzędną rolę i daleko pozostawały jej wyniki od subiektywnych życzeń. Dodajmy, że obok polityki rządu decydował stopień rozwoju gospodarczego poszczególnych rejonów z różnymi dla nich warunkami akumulacji kapitałów i rozwoju gospodarki towarowej. Stanowisko przeciwne przypomina nieco woluntaryzm ekonomiczny (dyskusja zamieszczona w „Acta Historica”, 1965, nr 1—4, s. 341—373).

⁸ Patrz między innymi: E. Kovács: *Az 1859. évi magyar-román egyezmény, „Századok”, 1963, nr 2, s. 293—331.*

niej własności ziemskiej, większe u Węgrów, niemałe także u Serbów wojewodzińskich, możliwości akumulacji kapitału w warunkach gospodarki towarowej, szybszy zatem rozwój węgierskiej burżuazji narodowej, choć podobnie jak szlachta nie tylko z rdzennych Węgrów, złożonej, szybszy wreszcie wzrost mieszczaństwa i warstw pośrednich, przeważający udział w administracji i w armii (korpus oficerski).

Utrwalał się tym samym, w nowych warunkach, podział narodowościowy i choć stwierdzenie to dotyczy w pierwszym rzędzie warstw posiadających, podział ten uwypuklił się, w określonym stopniu, także wśród warstw pozostałych⁹.

Fundamentalnym założeniem wszystkich węgierskich rządów i większości stronnictw politycznych okresu ugody było ograniczenie autonomicznego rozwoju politycznego narodowości niewęgierskich do samorządu w granicach administracyjnych dla Chorwacji-Sławonii, a do kontrolowanego przez rząd w drodze zawitych regulacji prawnych samorządu wyznaniowo-narodowego na terenach serbskich i rumuńskich państwa węgierskiego oraz do zapewnienia wszystkimi możliwymi środkami przewagi językowi węgierskiemu w szkolnictwie i administracji, przy założeniu oczywistym stopniowej asymilacji¹⁰. Poczynaniom rządowym sekundowała węgierska — w coraz większym stopniu nacjonalistyczna — opinia publiczna¹¹. W parlamencie minister wyznań i oświecenia publicznego Wlassics stwierdzał: „... wszyscy obywatele państwa, w myśl podstawowej zasady konstytucyjnej, we względzie politycznym stanowią jeden naród: niepodzielny, jednolity naród węgierski”¹².

Podstawowe akty prawne w tym zakresie to ugoda z Chorwacją-Sławonią, ustawa narodowościowa i ustawa językowa. Ponieważ walka najpierw o ich realizację, a następnie o modyfikację i zastąpienie rozwiązaniami doskonalszymi, aż do całkowitej negacji możliwości porozu-

⁹ Jeden z autorów węgierskich na przykładzie tzw. „zagrzebskiej sprawy herbu” z 1883 r. dowodzi, że agresywna wobec Chorwatów polityka Tiszy spowodowała, iż przewodząca ruchowi narodowemu drobna burżuazja i inteligencja „obróciły społeczne niezadowolenie chłopstwa przeciwko rządowi węgierskiemu i systemowi Ugody oraz wykorzystaly je do celów nacjonalistycznych” (L. Katus, *Chorvatskaja politika pravitelstva Tisa i narodnyje dviženija 1883 g. v Chorvatii*, „Acta Historica”, 1961, nr 1—2, s. 1—55).

¹⁰ Regulacje prawne prześledzimy wraz z kontrakcją chorwacko-serbską na podstawie wspomnianego wyżej (przyp. 3) węgierskiego wydawnictwa źródeł pod red. G. G. Keménya.

¹¹ Z. Horváth, *A nacionalizmus kifejlődése és a nemzetiségi kérdés alakulása a dualista Magyarországon utolsó évtizedekben*, „Századok”. 1961, nr 2—3, s. 300—337; tegoż, *The Rise of Nationalism and the Nationality Problem in Hungary in the Last Decades of Dualism*, „Acta Historica”, 1961, nr 1—2, s. 1—38.

¹² Wypowiedź z 17 IV 1901. Horváth, *A nacionalizmus kifejlődése...*, s. 305.

mienia, toczyła się zarówno między stronnictwami węgierskimi, jak i pomiędzy tymi ostatnimi a partiami „narodowościowymi”, stanowiła istotę dyskusji parlamentarnych i prasowych na interesujący nas temat aż do ostatnich miesięcy istnienia dualistycznej monarchii — zapoznajmy się z nimi bliżej.

Uchwalona 11, a sankcjonowana już 17 listopada 1868 r. ustawa (1868, nr XXX) określa publiczno-prawne stosunki pomiędzy państwem węgierskim a stowarzyszonym państwem chorwacko-slawońsko-dalmatyńskim. 47 paragraf tej ustawy regulujący zakres samorządu chorwackiego głosi: „Wszystkie te sprawy, które nie są zarezerwowane dla wspólnego parlamentu i centralnego rządu, określone są zarówno w dziedzinie prawodawstwa, jak i wykonawstwa przez samorządowe prawo (autonomię) państwa chorwacko-slawońsko-dalmatyńskiego”. Wyłączone spod kompetencji chorwackiej były w pierwszym rzędzie sprawy zagraniczne, wojskowe, skarbowe, po części komunikacyjne, dyspozycja majątkami państwowymi i szereg dalszych. Ustalono kwotę równą 55% wpływów skarbu chorwackiego za wkład przynależny skarbowi węgierskiemu, a przeznaczony na pokrycie wydatków wspólnych. Strona węgierska zobowiązywała się przy tym do uzupełnienia ewentualnych niedoborów powstałych w wypadku, gdyby pozostałe 45% nie pokryło wydatków wewnętrznych Chorwacji¹³. Wyłączono z terytorium chorwackiego miasto Fiume (Rijeka) z okregiem. Szczegółowo określano procedurę ustawodawczą i uprawnienia obu parlamentów, udział posłów we wspólnym parlamencie (1868 r. — 29, od 1873 r. — 34, zaś od 1881 r. — 40 posłów reprezentowało Chorwację w 440-osobowym parlamencie budapeszteńskim). Bana mianował król na wniosek węgierskiego premiera, zaś w Budapeszcie miał urzędować minister bez teki do spraw Chorwacji. Ustawa obdarzała Chorwatów, jako jedyną na Węgrzech grupę mniejszościową, mianem „narodu politycznego”¹⁴.

O ile politycy węgierscy (a także komentatorzy prawni) oceniali zakres w ten sposób ujętej autonomii za wystarczający, a nawet nie mający w Europie precedensu (w sensie prawnym tak było rzeczywiście),

¹³ Wspomniana uprzednio (przyp. 7) sprzeczność w ocenie „zysków” i „strat” z tytułu ograniczonej chorwacko-węgierskiej wspólnoty majątkowej. W swej wcześniejszej pracy (*A magyar nemzetiségi kérdés története...*, s. 83) G. G. Kemény stwierdza, iż w latach 1885—1894 Węgry dopłaciły 35 milionów koron na potrzeby chorwackie; jednocześnie F. Čulinović (*Državno-pravna historija...*, s. 121) podaje następujące liczby: w r. 1864 (a więc przed ugodą) miała Chorwacja 6 557 000 forintów dochodu, z czego na cele wewnętrzne obróciła 2 106 000, w r. 1880 z dochodów wynoszących 9 789 000 forintów na zaspokojenie tych potrzeb przypadło już tylko 1 861 000.

¹⁴ Tekst ustawy: Kemény, *Iratok...*, t. I, s. 111—121; obszernie omówienie: Čulinović, *Državno-pravna historija...*, s. 115—122.

o tyle radykalni działacze chorwaccy z partii Starčevića traktowali ugodę jako punkt wyjścia dla urzeczywistnienia dalszych celów. „Uгода jest narzędziem i zyskujemy możliwość, by utrzymać to, co jest, bez potrzeby rezygnacji z tego, co bardziej sprzyjająca konstelacja może jutro ze sobą przynieść” — mówi w parlamencie zagrzebskim Zlatarović¹⁵.

Podstawowa dla problemu narodowościowego Węgier ustawa forsowana przez liberałów Eötvösa i Deáka, dyskutowana wraz z kontrprojektem „narodowościowym” (rumuńsko-serbska inicjatywa S. Mocsonyiego i S. Miletića z 11 II 1867 r.), została 7 grudnia 1868 r. przyjęta przez parlament (1868, nr XLIV) po tym, gdy upadł wniosek rumuńsko-serbski, a jego autorzy zbojkotowali głosowanie. Bojkot ten był początkiem bojkotu ustawy przez polityków serbskich (Chorwaci świeżo uznani za naród polityczny głosowali „za”). Preambuła do niej głosiła: „... Wszyscy obywatele Węgier według podstawowych zasad konstytucji stanowią w sensie politycznym jeden naród, jednolity, niepodzielny naród węgierski, którego każdy obywatel, do jakiej narodowości by nie należał, jest pełnoprawnym członkiem”. Zawierała ona jednocześnie — ze względu na „rozpowszechnione” w kraju używanie innych języków — zastrzeżenie od tej zasady w postaci odrębnych norm, które mogą iść tak daleko, jak to pozwalają „jedność kraju, możliwości rządu i administracji oraz praca służby sprawiedliwości”¹⁶. Ustawa narodowościowa gwarantując równouprawnienie indywidualne opiera się na zasadzie jednego „narodu politycznego”, zapewnia mu na prawach wyłączności przywilej używania jego języka w parlamencie i administracji oraz — z określonymi wyjątkami — w całym życiu publicznym. Członkowie „narodowości” uzyskują uprawnienia posługiwania się swoim językiem w konkretnych przypadkach. Obok tekstów urzędowych w języku węgierskim dopuszcza się uwierzytelnione tłumaczenie w językach mniejszości, jeśli te reprezentowane są w ciele ustawodawczym czy wykonawczym przynajmniej przez jedną piątą jego członków. Dopuszcza się w określonych przypadkach język ojczysty podsądnego, świadka itd. w sądach pierwszej i drugiej instancji. Zakłada się możliwość nauczania w języku ojczystym w szkolnictwie podstawowym i średnim ustanawiając jednocześnie wyłączność języka węgierskiego w państwowym szkolnictwie wyższym (gdzie jednak mają być powołane katedry filologiczne języka mniejszości).

Osobna ustawa (z 5 XII 1868 r., nr XXVIII) w paragrafach 57 i 58 precyzuje zasady nauczania w języku ojczystym w szkołach ludowych. Każdy uczeń ma kształcić się w szkołach gminnych w języku ojczy-

¹⁵ Kemény, *A magyar nemzetiségi kérdés története...*, s. 83.

¹⁶ Tekst za: Kemény, *Iratok...*, t. I, s. 162—167. Oczywiście normy te nie rozciągały się na Chorwację-Slawonię.

stym¹⁷. W 10 lat później, 22 maja 1879 r., uchwalono jednak ustawę (1879 r., nr XVIII), która wraz z zarządzeniem ministra wyznań i oświecenia publicznego (Nr 17.284/1879) zasadę tę modyfikowała na niekorzyść „narodowości”¹⁸. Wprowadzała ona obowiązkowe nauczanie w szkołach c niewęgierskim języku wykładowym języka węgierskiego w takim zakresie, by „w całym okresie nauczania każdy uczeń posiadał znajomość języka węgierskiego w mowie i piśmie”, a każdy nauczyciel po ukończeniu seminarium nauczycielskiego władał tym językiem w stopniu wystarczającym do wykładania go jako przedmiotu w szkole ludowej (nauczyciele już zatrudnieni spełnić mają ten warunek w przeciągu 4 lat). 2 lipca 1907 roku uchwalono w materii szkolnej nową ustawę, tzw. lex Apponyi (1907, XXVII). Stanowiła ona, iż język węgierski winien być językiem wykładowym już wtedy, gdy liczba uczniów władających nim jako ojczystym (lub rodziców, którzy pragną, by ich dzieci uczyły się po węgiersku) osiąga w danej szkole 20 lub 20% ogółu, pozostali zaś uczniowie szkół ludowych o niewęgierskim języku ludowym powinni umieć „wyrażać swe myśli po węgiersku w sposób zrozumiały w mowie i piśmie [już] po ukończeniu czwartego roku nauki”. (§ 18 i 19)¹⁹.

Ustawy te, w intencji ustawodawcy cementujące jedność państwa, w oczach znacznej części „narodowościowej opinii publicznej” niewystarczające, będąc narzuconym z góry kompromisem nie spełniły pokładanych w nich nadziei, nie były ani w pełni realizowane, ani aprobowane. Rozgrywała się wokół nich walka polityczna najżywiej wyrażająca dążenia typu narodowościowego. Zastanówmy się, jakie były niektóre spośród jej ludnościowych, społecznych, kulturalnych i politycznych przesłanek.

Według danych spisu powszechnego przeprowadzonego w monarchii w roku 1910 jej struktura językowa (bezpośredniego pytania o narodowość w kwestionariuszu spisowym nie było, przyjmuje się więc powszechnie kryterium językowe)²⁰, w przedmiocie nas interesującym

¹⁷ Kemény, *A magyar nemzetiségi kérdés története...*, s. 93—94.

¹⁸ Teksty w zbiorze: Kemény, *Iratok...*, t. I, s. 620—621, 624—625.

¹⁹ Kemény, *A magyar nemzetiségi kérdés története...*, s. 93—94.

²⁰ Dyskusyjne to zresztą kryterium, podobnie jak i inne, a stosowane są przecież rozmaite kombinacje pytań: o język ojczysty i znajomość języków (jak w spisach austro-węgierskich), język ojczysty i wyznanie, język ojczysty i pochodzenie plemienne itd. Najwiarygodniejsze, choć zależne od atmosfery politycznej w okresie spisu i samej techniki spisowej, to pytanie bezpośrednio o narodowość. Nie było ono jednak stosowane ani w Austro-Węgrzech, ani w międzywojennej Jugosławii. W obydwóch przypadkach organizatorom przyświecały podobne cele. Wydaje się, że trzymając się w badaniach kryterium językowego, kontrolując je istotnym dla badanego okresu kryterium wyznaniowym, możemy przyjąć uzyskane wyniki za w przybliżeniu poprawne. Skądinąd dyskusje pytań spisowych mogłyby

(Słowianie południowi), w podziale administracyjnym przedstawiała się (w tysiącach) następująco²¹:

	Austria	Węgry	Bośnia i Hercegowina	Razem
Słowienicy	1253	nie wykazano	nie wykazano	1253
Serbowie i Chorwaci	783	2939	1822	5545

W całej monarchii żyło więc 6 798 000 osób podających za język ojczysty słoweński i serbsko-chorwacki. Stanowili oni 11,70% ludności całych Austro-Węgier (w tym Chorwaci 5,30%, Serbowie 3,80%, Słowienicy 2,60%).

Rozważając proporcje narodowościowe pamiętać jednak należy, że Niemców było 23,90%, Węgrów 20,20% (łącznie zaledwie przekraczali 440% stanowiąc tylko względną większość w obu częściach państwa)²². Automatycznie niejako wzrasta więc walor tych względnie niewielkich odsetków narodowościowych.

Przyjrzyjmy się interesującej nas 3-milionowej grupie Słowian południowych żyjących na Węgrzech i w stowarzyszonej Chorwacji-Sławonii. Całość państwa węgierskiego w 1910 r. zamieszkiwało 20 886 000, z tego Węgry właściwe i Fiume (Rijeka) 18 265 000, a Chorwację-Sławonię 2 622 000²³. Język ojczysty węgierski podawało 48,10%, serbski i chorwacki łącznie 14,10%, w tym na obszarze Węgier właściwych odpowiednio 54,50% i 3,60%, a na terenie Chorwacji i Sławonii żyło 4,10% Węgrów, 62,50% Chorwatów i 24,60% Serbów²⁴. Kierunek ewolucji tych proporcji

być dla historyka nader pożyteczne, a współczesne zalecenia spisowe ONZ wyraźnie wskazują np. na konieczność ustalenia, kiedy mamy do czynienia z mniejszością językową, religijną, etniczną czy wreszcie narodową.

²¹ Dane dla Zalitawii na podstawie: *A Magyar Szent Korona Országainak 1910-évi Népszámlálása*. Magyar Statisztikai Közlemények, Budapest 1912, t. 42, s. 35*—36* (statystyka austriacka łączyła Serbów i Chorwatów, przyjmuje się więc dla wyróżnienia kryterium religijne); dane dla całości: J. P. Trajnin, *Nacionalnyje protivoreczija v Awstro-Wiengrii i jej raspad*, Moskwa 1947, s. 109; por. B a t o w s k i, *Rozpad Austro-Węgier...*, s. 16 (gdzie jednak nie wyróżniono Bośni i Hercegowiny); w pracy P. H a n á k a *Skizzen über die ungarische Gesellschaft am Anfang des 20. Jahrhunderts*, „Acta Historica”, 1963, nr 1—2, s. 5. Omyłkowo nie doliczono tu Chorwatów węgierskich (194 tys.). Ponadto statystyka węgierska wyodrębniła od Serbów i zalicza do „innych” Sokolaców i Buniewiczów (Serbów katolików). Por. L. W a s i l e w s k i, *Skład narodowościowy państw europejskich*, Warszawa 1933, ss. 150; L. K ó v a g ó, *A magyarországi délszlavok 1918—1919*, Budapest 1964, s. 269 (oficjalny jugosłowiański punkt widzenia przyjmując wyróżnik religijny [?] zalicza ich do Chorwatów. Chodzi o grupę o liczebności 60—70 tys.).

²² Obliczenie za K a n n, *The Habsburg Empire...*, s. 38.

²³ *A Magyar Szent Korona...*, t. 42, s. 25*—26*.

²⁴ Tamże, s. 39*—40*.

wskazują nam liczby ilustrujące przemiany w 30-leciu 1880—1910. Podczas gdy procent deklarujących język serbsko-chorwacki zmalał z 15⁰/₀ do 14⁰/₀ ogólnej liczby mieszkańców kraju, liczba deklarujących język węgierski wzrosła z 41,2⁰/₀ do 48,1⁰/₀ ²⁵.

Biernych zawodowo na 100 osób czynnych przypadało 144 (na Węgrzech) i 118 (w Chorwacji) ²⁶. Przedsiębiorstw przemysłowych zatrudniających powyżej 20 osób znajdujemy na Węgrzech 3749 (0,8⁰/₀ przedsiębiorstw wobec 271 — 0,5⁰/₀ w Chorwacji). Mówi to nam o stopniu koncentracji przemysłu ²⁷. Zauważmy, że w Chorwacji zatrudnionych w takich przedsiębiorstwach było łącznie 23 604, tj. mniej niż 1⁰/₀ ludności aktywnej zawodowo, gdy na Węgrzech odpowiednio 392 000 (około 2⁰/₀) ²⁸. Jeżeli dodamy, że z pracy w górnictwie, przemyśle i komunikacji na Węgrzech utrzymywało się (czynni i bierni zawodowo łącznie) 4 576 000 osób (25,1⁰/₀ ludności), a w Chorwacji 352 000 (13,6⁰/₀), z pracy w służbie publicznej i w wolnych zawodach 630 000 (3,5⁰/₀) na Węgrzech, a 56 000 (2,2⁰/₀ w Chorwacji), wreszcie z roli odpowiednio 11 399 000 (62,4⁰/₀) dla Węgiei i 2 067 000 (78,9⁰/₀) dla Chorwacji ²⁹ i jeśli będziemy dodatkowo pamiętać o podziale własności ziemskiej w Chorwacji ³⁰, to

²⁵ H a n á k, *Skizzen über die ungarische Gesellschaft...*, s. 5. Załącznik do memoriału (z 29 VII 1902) K. Klebelsberga do premiera Széla zawiera następującą tabelkę:

	Przyrost naturalny netto 1891—1900	% całego przyrostu	Wzrost liczebny danej narodowości w % w stosunku do 1890 r.
Węgrzy	1 243 580	78,89	16,79
Chorwaci	14 624	0,93	7,47
Serbowie	19 907	1,26	4,71

(K e m é n y, *Iratok...*, t. III, s. 523).

²⁶ *A Magyar Szent Korona...*, t. 48, s. 46*—47*.

²⁷ Tamże, s. 54*—55*.

²⁸ Tamże, s. 74*—75* (przeliczenie moje — M.K.); I. Berend, G. Ránki, *A Magyarország gyoripara 1900—1914*, Budapest 1956, s. 298, zaliczają aż 510 tys. robotników w całym państwie węgierskim do grupy wielkoprzemysłowej.

²⁹ Tamże, s. 26*—31*.

³⁰ W Chorwacji 89,2⁰/₀ żyjących z rolnictwa gospodarowało samodzielnie, a 10,7⁰/₀ to proletariat rolny, na Węgrzech odpowiednio 60,6⁰/₀ i 39,0⁰/₀. Wskazuje to na wolniejszy w Chorwacji niż na Węgrzech proces kapitalizacji rolnictwa (w rozwiniętej Górnej Austrii odsetek proletariuszy rolnych wynosił 41,2⁰/₀ ludności rolniczej). Dodajmy, iż o ile gospodarstw karłowatych (do 2 ha) było na Węgrzech 43,6⁰/₀, a w Chorwacji 33,9⁰/₀, to gospodarstw powyżej 57,5 ha (= 100 holdów) było 1,0⁰/₀ na Węgrzech i 0,3⁰/₀ w Chorwacji. Patrz T. K o l l o s s a, *Adatok az agrárnépesség összetételéhez az Osztrak — Magyar Monarchiában (1900 körül)*, I rész. *Agrartörténeti Szemle*, 1962, nr 1—2, s. 95—128.

uzyskamy porównywany obraz struktury społecznej obu części Zali-tawii. Nieobojętne jest i to, iż wśród mieszkańców Węgier w wieku ponad 6 lat pisało i czytało 68,7⁰/_o, a w Chorwacji-Sławonii jedynie 52,6⁰/_o³¹, gdy jednocześnie w austriackich prowincjach Przedlitawii odpowiedni procent wahał się około 80, spadając zresztą w Galicji do 29⁰/_o, a w wyłączonej z trójjedynego królestwa Dalmacji do 22⁰/_o absolwentów 8 klas szkoły średniej — a więc podówczas ludzi o pełnym cenzusie in-teligenckim — było wśród posługujących się językiem węgierskim jako macierzystym w 1910 r. 214 tys., chorwackim niewiele ponad 15 tys., a Serbów 6247³².

Przy ogólnie niskich w stosunku do rozwiniętych krajów zachodnio-europejskich wskaźnikach charakteryzujących całe imperium węgier-skie, a wspomnieliśmy tylko niektóre dla omawianego tematu istotniej-sze, przedstawione liczby przekonują nas o niekoniecznie od polityki Budapesztu zależnym upośledzeniu Chorwacji-Sławonii.

Status polityczno-prawny Chorwacji był uregulowany wspomnianą ustawą z 1868 roku (wraz z uzupełnieniami z lat 1878—1880, 1881—1889, 1891 i 1906). W granicach nakreślonych tam była ona samorządna (choć i ustalenia tych aktów publicznoprawnych były wielokrotnie uszczupla-ne), nie miała jednak tych uprawnień, które zadowalałyby jej warstwy do rządów aspirujące. W te ostatnie uderzała chociażby monopolizacja kredytów przez banki węgierskie czy polityka rozbudowy sieci kolejowej dyktowana węgierskimi racjami eksportowymi. Stan ten tym mniej satysfakcjonował masy ludowe drażnione w swym rodzącym się poczu-ciu godności narodowej i jednocześnie pozbawione bytowych i kultural-nych możliwości swoich burżuazyjnych, mieszczańskich czy inteligenc-kich współobywateli. Chorwacja była zamknięta w nieetnicznych grani-cach zewnętrznych, przekrojona nadto przez długie lata wewnętrzną granicą „Wojskowego Pogranicza”³³, pozbawiona największego portu

³¹ *A Magyar Szent Korona...*, t. 42, s. 47*.

³² *Kann, The Habsburg Empire...*, s. 107. *A Magyar Szent Korona...*, t. 61, s. 280—281, 290—293.

³³ Rola „Wojskowego Pogranicza” (zlikwidowanego ostatecznie w 1881 r.), ad-ministrowanego odrębnie przez Austrię, w kształtowaniu się chorwackich dążeń narodowych była nader poważna. Od czasu, gdy wierne pułki chorwackie były się pod Radezky'm we Włoszech, wypowiadali się „graniczarzy”, za przyłączeniem do Chorwacji, a spełnienie tych dążeń, od dworu wiedeńskiego zależne, czyniło z nich „dewny instrument polityki imperialnej”. Sprawa „Vojne Krajine” ma bogatą literaturę, patrz u Čulinowića, *Državnopravna historija...*, s. 34—43; ponadto interesująca analiza. G. E. Rothenberg, *The Struggle over the dissolution of the Croatian Military Border. 1850—1871*, „Slavic Review”, t. XXIII, 1964, nr 1, s. 63—74; tegoż, *The Croatian Military Border and Rise of Yugoslav Nation-alism. The Slavic and East European Review*, t. XLII, 1964, nr 100, s. 34—45.

i większej części wybrzeża (Dalmacja od 1814 r. w administracji austriackiej, Fiume od 1868 jako „corpus separatum” w ręku węgierskim), zdana na polityczną zależność od Budapesztu, przedmiot intryg i przetargów pomiędzy obydwoma naddunajskimi stolicami. Kierowana też była częstokroć przez ludzi obcych społeczeństwu, zależnych dodatkowo od czynników zewnętrznych, splecanych skomplikowanymi więzami w swych poczynaniach ustawodawczych i wykonawczych. Rozwijająca się burżuazja narodowa czuła się ograniczona przez preponderancję gospodarczą Austriaków i Węgrów; mieszczaństwo i inteligencja, jeśli nie były związane z aparatem administracyjnym czy wojskiem, odczuwały swe upośledzenie narodowe i społeczne, a przeważająca część społeczeństwa — chłopstwo — bierna początkowo, oczekiwała zmian w swym położeniu socjalnym, gdy reszta (urzędnicy administracji państwowej i sądowej, właściciele ziemscy itd.) wiązała się duszą i ciałem z rzeźnikami istniejącego porządku społecznego i politycznego.

W 1894 i 1896 powstała najpierw w Chorwacji, a następnie w Krainie jugosłowiańska socjaldemokracja reprezentująca robotników i część inteligencji. W r. 1899 zaakceptowała ona program Socjaldemokratycznej Partii Austrii, który w kwestii narodowej przewidywał „samorząd kulturalny”, autonomię administracyjną dla jednostek terytorialnych o większości „narodowościowych” nakreślając jednak wyraźną granicę dla tak rozumianej autonomii: całość państwowości. Ten wyważony kompromis teoretyczny nie uwzględniał jednak wszystkich elementów rozwoju historycznego, opierał się na analizie społeczeństw mniejszościowych rozproszonych i — wskutek tego — mniej jednorodnych, a nade wszystko brakowało mu szans realizacji³⁴.

Powołana do życia w 1905 r. przez braci Stjepana i Antona Radićów Chorwacka Narodowa Partia Chłopska o radykalnym programie narodowym nie dostrzegała innej drogi jego urzeczywistnienia jak w rozwinięciu narodowego, głównie wiejskiego, kapitału. „Kto nie umie chodzić wokół swego obejścia, jakże będzie troszczył się o ojczyznę?” — pytał Anton Radić. Znalazł on szerokie poparcie dla programu swej partii

³⁴ Patrz: O. Bauer, *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, Wien 1924; K. Kautsky, *Die Vereinigten Staaten Mitteleuropas*, Stuttgart 1916, i szereg dalszych. Z opracowań: V. Strugar, *Socijalna demokratija o nacionalnom pitanju jugoslovenskih naroda*, Beograd 1956, ss. 221. Kontynuując ten przegląd stronnictw politycznych oprzemy się na pracy V. Bogdanova *Historijska uloga druzstvenih klasa u rješevanju juznoslovenskog nacionalnog pitanja*, Sarajevo 1956, ss. 175; tegoż, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj, od prvih stranačkih grupiranja do 1918*, Zagreb 1958, ss. 794; Pisariw, *op. cit.*, Moskwa 1966. Brak, niestety, porównywalnych szacunków ilościowych co do zasięgu działania poszczególnych partii.

i rozwinął ją w przeciągu przedwojennego 10-lecia w poważną siłę polityczną³⁵.

Partia narodowa („unioniści”) kierowana przez Tomasića i hr. Teodora Pejačevića w interesującej nas kwestii szła bądź na całkowitą ugodę w duchu porozumienia 1868 r., bądź w drodze taktycznych rozgrywek zmierzała do poprawy jego warunków. Reprezentowała zresztą ziemiaństwo, kościół i tę część burżuazji, która wytrzymała konkurencję lub doszła do porozumienia z burżuazją węgierską. Zwana potocznie partią „madziaronów” skupiała tych, o których mówiono w Galicji, że są podporą monarchii³⁶.

Narodowo-radykalna Stranka Prawa Josipa Franka spełniała tę samą rolę: działała obiektywnie na rzecz Wiednia swym szowinizmem w stosunku do Serbów Chorwackich (przypomnijmy, liczących ponad 600 000), nietoleracją religijną (obiektem jej była prawosławna cerkiew serbska), wreszcie odcinając się od serbskich prądów narodowych, walcząc o rekatolizację Bośni (po 1908 r.), czyniąc z różnicy wyznaniowej kryterium narodowe w imię planu „wielkiej Chorwacji”³⁷.

Liberalną inteligencję, średnią i drobną burżuazję chorwacką reprezentowała Niezależna Partia Narodowa M. Derenica i Š. Mazzura³⁸, a jej lewe skrzydło również opozycyjna (w sensie parlamentarnym) Partia Postępowa. W kwestii narodowej pierwsza z nich była rzecznikiem utrzymania systemu dualistycznego z możliwymi w tych granicach modyfikacjami, druga agitowała (w piśmie „Pokret”) za jednością Serbów i Chorwatów monarchii w walce z centralizmem Budapesztu.

Niezależna Partia Serbska będąc reprezentacją tej samej warstwy społecznej pod względem programu narodowościowego stanowiła odpo-

³⁵ Patrz S. Radić, *Hrvatsko pitanje s europskog slavenskog gledišta „Hrvatske misao”*, Zagreb 1905; tamże, *Slovenska politika u habsburskoj monarchiji*; S. Radić, J. Predavec, *Federalizam nase carevine i narodno oslobodenje*, Zagreb (bez daty).

³⁶ Była to partia rządowa, zgrupowana po ugodzie wokół Levina Raucha, później (1883—1903) podpora rządów bańskich Khuena-Hedérváryego.

³⁷ To ostatnie zresztą niezależnie od przeciwnych poglądów samego Starčevića. Stąd liczne przegrupowania. Bliżej: M. Gross, *Geneza Frankove Stranke*, „Historijski Zbornik”, 1964, nr 1—4, s. 1—83; tamże V. Čiliga, *Narodna Stranka i južnoslavensko pitanje (1866—1870)*, s. 85—114.

³⁸ Gross, *op. cit.*, s. 7, przekazuje ciekawe zestawienie zawodów i źródeł utrzymania 80 przywódców Partii Prawa podpisanych pod rezolucją rijecką z 1892 r. i 86 autorów odezwy wyborczej Niezależnej Partii Narodowej. W przypadku pierwszym duchownych było 15, w drugim 36; adwokatów odpowiednio 11 i 5; „innych” inteligentów 10 i 9; kupców 18 i 10; posiadaczy ziemskich 12 i 13; urzędników bankowych 3 i 3, itd. Nie wdając się w różnice pomiędzy grupami kierowniczymi dwu tych partii opozycyjnych wskaźmy, iż ich skład społeczny charakterystyczny jest dla całości opozycji narodowej.

wiednik ostatniego spośród wyżej wymienionych ugrupowań chorwackich, licytując je jednakże — po przewrocie w 1903 r. w Serbii — gdy część przywódców ujrzała w Piotrze I Karadžordżewiczu Wiktora Emanuela II.

Partie te działały w społeczeństwie rozbudzonym, od pierwszej połowy XIX wieku rozwijającym swoją kulturę i literaturę. Na pierwszym miejscu stoją Ludovit Gaj, dalej Antun Michanović, Antun Nemčić, Dimitrije Demeter, później August Szenoa, powieściopisarz Vilimir Dvieleć, Fran Binicki i inni, którzy rozwijając język literacki (dialekt sztokawski) kładli podwaliny szerszej, wspólnej kultury narodowej. Działał biskup J. J. Strossmayer, na przełomie wieku nestor ruchu narodowego, który chciał uczynić z Zagrzebia Ateny Słowian południowych. Przyczynił się do założenia Akademii chorwackiej (1867) i uniwersytetu w Zagrzebiu (1874). Rozwijały się towarzystwa oświatowe — Matica Ilirska (Macierz Chorwacka od 1874 r.), a Zagrzeb i Osiek (stolica Sławonii) patynę miast średniowiecznych wzbogacały wielkomięską podówczas secesją.

Na terenie Węgier właściwych (cała Zalatawia prócz Chorwacji-Sławonii) według danych językowych żyło łącznie w 1910 r. 822 tys. południowych Słowian stanowiących 4,5% całej populacji³⁹. Rozsiani w całym pasie południowym (i w części w południowo-zachodnim) obszarze węgierskiego stanowili Serbowie względną lub niekiedy absolutną większość mieszkańców w okręgach Bacs—Bodrog, Baranja, Temes i Torontál, Chorwaci podobnie na obszarze między Drawą a Murą (aż 91,6%), Słoweńcy w zachodnich okręgach Vas i Zala⁴⁰. Serbowie Baczki, Banatu i Baranyi (w latach 1848—1861 autonomiczna Wojwodina) reprezentowali najpoważniejszą siłę polityczną wśród Słowian południowych Węgier.

Dane spisowe pozwalają nam na dokładne zestawienie podziału językowego ze strukturą władania ziemią i informacjami o płacących podatek bezpośredni (mężczyźni powyżej 24 lat). 54,5% mieszkańców państwa węgierskiego posługiwało się językiem węgierskim. Władali oni 59,9% ziemi i dostarczali 62,1% płatników podatku bezpośredniego, a odpowiednie liczby dla Niemców wynoszą 10,4% 9,9% i 16,3%, dla Chorwatów 1,1%, 0,5%, 0,9%, dla Serbów zaś 2,5%, 2,5% i 3,5%⁴¹. Dane te

³⁹ K ő v a g ó, *op. cit.*, s. 9—10. Koryguje on przy tym na korzyść Słowian dane spisu przyjmując, iż około 88 tys. ich przedstawicieli znalazło się w rubryce „inni” (wspomniani w związku z przyp. 21 Sokolacy i Buniewacy, Dalmatyńczycy, Illirczycy i inni), a 77 tys. to Słoweńcy Węgier zachodnich. Powołuje się też na pogląd O. Jásziego, który miał słyszeć skargi, iż „...komisarze spisowi wykorzystując nieświadomość i niesamodzielność ludu zabiegali o korzystniejsze przedstawienie liczby ludności o węgierskim języku macierzystym”.

⁴⁰ *A Magyar Szent Korona...*, t. 42, s. 22*—27*, K ő v a g ó, *op. cit.*, s. 11.

⁴¹ K ő v a g ó, *op. cit.*, s. 12.

wykazują, że o ile wśród interesującej nas ludności serbskiej zachowane są proporcje pomiędzy liczebnością posługujących się językiem narodowym i władających ziemią, a proporcjonalna liczba płacących podatek bezpośredni zdecydowanie przekracza dwie poprzednie wielkości, to wśród Chorwatów obydwa te wskaźniki odniesione do wskaźnika mówiących po chorwacku są niższe.

Tab. 1 wyjaśnia nam strukturę interesujących nas grup ludności według źródeł utrzymania i zawodu ⁴².

Tab. 1. Struktura zawodowa poszczególnych grup ludności

Grupy zawodowe	Serbowie	Chorwaci	Słoweńcy
Robotnicy	12,9	18,9	2,8
w tym wielkoprzemysłowi	1,6	6,6	0,1
Samodzielni drobni przemysłowcy (rzemieślnicy)	5,2	5,1	3,9
Drobni kupcy	1,3	1,0	1,0
Dysponujący majątkiem zapewniającym źródło utrzymania	1,1	0,5	brak danych
Zajęcia typu inteligenckiego	1,4	0,5	0,0
Chłopi	72,1	64,5	86,5
Inni	4,4	2,9	5,7

Dla uświadomienia sobie zróżnicowania wśród południowosłowiańskiego chłopstwa posłużyć się możemy jedynie danymi na temat podziału własności ziemskiej według powierzchni.

Tab. 2. Podział własności ziemskiej według powierzchni wśród poszczególnych grup ludności południowych Słowian ⁴³

Obszar	Serbowie	Chorwaci	Słoweńcy
Ponad 100 holdów	1,2	0,1	0,02
20–100 holdów	23,0	6,0	8,4
10–20 „	26,5	19,1	23,8
5–10 „	26,1	29,7	32,3
Poniżej 5 „	23,2	45,1	35,4

Dane powyższe i szereg dalszych pozwalają nam na stwierdzenie, że Serbowie Wojwodiny ⁴⁴ posiadali podówczas pełną strukturę społeczną charakteryzującą inne grupy narodowościowe.

W latach dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku polityczne kierowni-

⁴² Tamże, s. 13.

⁴³ Tamże, s. 14.

⁴⁴ Abstrahujemy tu od bardziej szczegółowego rozważania pomniejszych i — prócz Chorwatów w widłach Drawy i Mury — rozproszonych grup południowych Słowian.

ctwo węgierskich Serbów przechodzi z rąk skłonnego do ugody kleru i właścicieli ziemskich w ręce radykalnego, silnie nacjonalistycznego drobnomieszczaństwa i mieszczańskiej inteligencji (w odróżnieniu od inteligencji węgierskiej o szlacheckiej genealogii). I ponownie, jak w przypadku Chorwacji (patrz przyp. 38), mamy tu do czynienia z adwokatami, nauczycielami, agronomami, lekarzami, słowem, z ludźmi określanymi współcześnie na Węgrzech jako „honoracjorzy”. Stanowiąc grupę inteligencji nowego typu zastępują oni w wyrażaniu dążeń narodowych wcześniej aktywnych kupców i oficerów Pogranicza Wojskowego, są — w pierwszym pokoleniu — dziećmi tychże kupców, rzemieślników, niekiedy duchownych, rzadziej bogatych chłopów⁴⁵.

Związki Serbów węgierskich z ich pobratymcami na południe od Sawy i Dunaju, od połowy XIX wieku silne, wzmocniły się jeszcze w latach 1876—1877 (w czasie wojny turecko-serbskiej kierowano za Dunaj ochotników, w 1878 — w gorącym czasie rozstrzygnięć orężnych i dyplomatycznych — skazano Svetozara Miletića, przywódcę liberalnego ruchu narodowego, na 5,5 roku więzienia za jego podróż belgradzką).

Nadmienić należy, dla dopełnienia obrazu, że wyższy stopień zurbanizowania, silniejsza zatem inteligencja i mieszczaństwo Baczki, Banatu i Baranyi, żywsze tempo życia kulturalnego Nowego Sadu i Suboticy (Ujvidék i Szabadka) oddziaływały, zwłaszcza w tej ostatniej dziedzinie — kulturalnej — silnie na Belgrad. Elementem poważnie wzmacniającym poczucie siły politycznej i świadomość narodową były ściśle, datujące się z lat 1848—1849, związki polityczne z serbską grupą narodowościową na terenie Chorwacji-Sławonii oraz fakt, że Serbowie po obu stronach granicy węgiersko-chorwackiej podlegali wspólnemu patriarsze w Sremskim Karlovacu.

Najpoważniejszą partią węgierskich Serbów z początkiem XX wieku była partia radykalna (wyłoniona w 1884 r. z frakcji partyjnej liberałów, których wpływy od początku lat dziewięćdziesiątych wyraźnie malały)⁴⁶, łącząca w swym programie postulaty narodowe z socjalnymi. Charakterystyczne, że działalność i program radykałów silniej wyrażał się w nacjonalizmie gospodarczym niż w żądaniach politycznych. Ich pismo „Zastava” w końcu 1905 r. pod hasłem „Svoj Svome!” rozpoczęło agi-

⁴⁵ J. Perényi, *Partii i politiceskaja borba sredi Serbov v Vengrii (1867—1900)*, *Études Historiques, publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois*, Budapest 1960, t. II, s. 169—193.

⁴⁶ Literatura na temat partii politycznych Serbów wojwodzińskich na przełomie wieku jest znacznie uboższa niż w przypadku Chorwacji. Źródłowo najcenniejsze wydawnictwo G. G. Keménya (t. I—IV); opracowania głównie węgierskie, prócz wspomnianych wyżej przy innej okazji: I. Z. Tóth. *A nemzetiségi kérdés a dualismus korában (1867—1900)*, „Századok” 1956, nr 3, s. 368—393.

tację za tym, by Serb kupował tylko u serbskiego kupca i przemysłowca, zwracał się tylko do serbskich instytucji kredytowych itd.⁴⁷

Nie oznacza to jednak, by radykałowie serbscy, tak jak wcześniej liberałowie Miletića, konsekwentnie odrzucali współpracę z niepodległościową opozycją węgierską. W okresie biernego oporu w stosunku do pozaparlamentarnego rządu węgierskiego w 1905 r. ich przywódca Jaša Tomić pisał: „Postanowiliśmy przyłączyć się do węgierskiej opozycji (Partii Niezawisłości), gdyż nie możemy się przyglądać z założonymi rękoma tej walce, jeżeli Węgry wyzwolą się od Wiednia, nasza sytuacja będzie bezwarunkowo lepsza”. Współpraca ta owocowała jeszcze w 1906 r. współdziałaniem w czasie wyborów⁴⁸.

Powstała w 1907 r. Serbska Partia Demokratyczna (Demokracka Stranka) złożona z młodych inteligentów, prezentująca rozbudowany program socjalny (wprowadzenie progresywnego podatku, wolna od opłat procedura sądowa, ochrona zdrowia, kształcenie, oraz ochrona pracy i parcelacja ziem państwowych na rzecz biednego chłopstwa) interesujący nas program narodowościowy wypełniała żądaniem ścisłego przestrzegania ustaw narodowościowych (1790—1791 nr XXVIII, 1848 nr XX, 1868 nr XLIV), uchylenia wszystkich praw i zarządzeń z powyższymi ustawami sprzecznych.

Pomijając inne drobniejsze ugrupowania uwagę przykuwa serbska sekcja socjaldemokracji węgierskiej. Socjaldemokracja węgierska stosunkowo późno zainteresowała się specyficznymi problemami serbskimi. W dostarczaniu literatury partyjnej w języku tej narodowości wyprzedziła ją Węgierska Niezależna Partia Socjalistyczna (Független Szocialista Párt) wydając pismo dla serbskich robotników rolnych „Zemljodelac” (1898—1904). Od 1902 r. ukazuje się w Budapeszcie dodatek (dwutygodniowy) „Narodna Reč” do socjaldemokratycznego „Népszava”. Gdy na przełomie 1904/1905 r. serbscy robotnicy rolni, jak gdyby biorąc dosłownie radykalną frazeologię gazety, rozwinęli ruch parcelacyjny, a rząd Stefana Tiszy odpowiedział na to bezwzględny terror policyjny, socjaldemokraci zdystansowali się od ruchu cofając także dotację dla „Reči”. Dla zabezpieczenia sobie wpływów wśród Serbów powołali oni jednak (na swym XI kongresie — 1904) Serbską Komisję Agitacyjną Socjaldemokracji Węgier. 1 lipca 1905 r. wyszedł spod prasy w Nowym Sadzie pierwszy numer jej organu „Narodnog Glasu”, a w styczniu 1906 r. również w Nowym Sadzie odbył się pierwszy kongres serbskich socjaldemokratów zwołany na podstawie zmienionego na XII kongresie węgierskiej socjaldemokracji w 1905 r. 5 paragrafu jej sta-

⁴⁷ Kōvagó, *op. cit.*, s. 23.

⁴⁸ J. Tomić, *S. Kim ćemo, i kuda ćemo?* Novi Sad 1919, s. 32.

tutu, który w nowej wersji zezwalał na powoływanie „w miarę potrzeby” organizacji socjaldemokratycznych na obszarach „odrębnych językowo”.

Wydaje się, że Serbski Komitet Organizacyjny przyjął za swój ten program narodowościowy, który po aneksji Bośni i Hercegowiny (1908) zmierzał do zjednoczenia Słowian południowych w ramach monarchii, zakładając takie przekształcenie jej struktury, by gwarantowała ona obok całkowitego równouprawnienia jak najpełniejszy samorząd⁴⁹.

Serbowie węgierscy, mimo ich stosunkowo niewielkiej liczebności, odgrywali w państwie węgierskim szczególną rolę będąc przecież mniejszością narodu serbskiego, z którym poprzez rzekę, granicę państwa, sąsiadowali, byli czynnikiem aktywnym politycznie, a ich bezpośrednie sąsiedztwo z Serbami Chorwacji-Sławonii wzmacniało jeszcze niekoniecznie zresztą usprawiedliwione poczucie zagrożenia całości państwa przez irredentę słowiańską.

Świadomość narodowościowa węgierskich Serbów była wyraźnie ukształtowana, wspierana dobrze rozwiniętą siecią szkół wyznaniowych, towarzystwami oświatowymi (Matica Srpska). Podstawę materialną tych religijnych i społecznych instytucji gwarantowała cerkiew prawosławna, bogaci chłopci i bogate mieszczaństwo.

Wśród mniejszych ugrupowań słowiańskich na południu Węgier kilka słów poświęcić należy niewielkiemu obszarowi między Drawą a Murą, który zamieszkiwało 90 tys. Chorwatów. W 1848 r. ban Jelašić przyłączył Miedumurje (Muraköz) do Chorwacji, a dwór cesarski uznał fakt ten za wiążący na przeciąg 12 lat. Był więc ten obszar jeszcze jedną kością niezgody między Zagrzebiem a Budapesztem. Stanowił on ponadto klasyczny przykład funkcjonowania polityki asymilacyjnej poprzez wprowadzenie języka węgierskiego jako obowiązującego (lex Apponyi 1907). W latach szkolnych 1912—1913 21 tys. uczniów z chorwackim językiem ojczystym na obszarze całych Węgier nie miało ani jednej szkoły o tym języku wykładowym⁵⁰.

Na przełomie wieku XIX i XX, tj. jeśli chodzi o całokształt ruchów narodowych na Węgrzech w latach 1892—1905⁵¹, a dla Serbów i Chor-

⁴⁹ Kővágyó, *op. cit.*, s. 24—29.

⁵⁰ Tamże, s. 32—37.

⁵¹ Ogół autorów zgadza się z podobną periodyzacją, choć dla każdej grupy narodowej w zależności od rozmaitych okoliczności szczegółowych granice wspomnianego okresu są ruchome. Data początkowa jest istotna dla Serbów węgierskich ze względu na ważną dla tematu sprawę nieudanego narodowo-kościelnego kongresu, data końcowa określona jest wspólną chorwacko-serbską „zadarską rezolucją”, której serbscy politycy Chorwacji-Sławonii i Dalmacji oraz Chorwaci zadeklarowali wolę współpracy i konieczność „jugosłowiańskiego porozumienia”. Rok 1892 wraz ze sprawą memorandum rumuńskiego wznawia kwestię narodową na forum parlamentarnym, a lata 1905—1907 znane z wydarzeń rewolucyjnych o społecznym

watów w okresie 1898—1905⁵², tradycyjne partie ulegały rozpadowi, ich dawne konserwatywne, liberalne, słabo oddziaływające na masy kierownictwo ustępowało miejsca nowej generacji. Programy partyjne tego okresu (Niezależnej Partii Serbskiej w Chorwacji 1902 r., Serbskiej Partii Radykalnej 1903 r., Koalicji Serbsko-Chorwackiej z 1905 r. i inne) łączyły postulaty narodowe ze społecznymi (podatek progresywny, wprowadzenie niepodzielnego i niezbywalnego gospodarstwa chłopskiego, obowiązkowe i powszechne ubezpieczenie, ustawy o ochronie pracy itd.) i politycznymi (np. w zakresie reformy prawa wyborczego). Ukształtowała się w Chorwacji partia socjaldemokratyczna, powołano na Węgrzech serbską sekcję węgierskiej socjaldemokracji. Pomiedzy nimi a wyżej wspomnianymi partiami burżuazyjno-chłopskimi dochodziło niezależnie od odmienności intencji i celów do zbliżenia na gruncie wspólnych postulatów demokratycznych i niekiedy społecznych. Socjaldemokracja austriacka aktywnie walczyła przeciw w tym czasie o reformę wyborczą, opowiadając się jednocześnie za autonomią „kulturalno-narodową”, a na przykład partie serbskie oddaliły się od swego poprzednio negatywnego stanowiska wobec obowiązujących już ustaw o małżeństwach cywilnych itp. Skądinąd istniejąca na początku wieku koniunktura dla produkcji zbożowej, w warunkach wysoko towarowej gospodarki Baczki i Banatu, łączyła istotnymi więzami obszar ten z rynkiem austriacko-węgierskim, oddalała go jednocześnie od rynku narodowego. Nie w pełni przeciwdziałała temu sieć własnych instytucji kredytowych⁵³.

podłożu splotły się także z ostrym konfliktem węgiersko-austriackim o rząd parlamentarny dla Węgier. Ponadto jednak uważamy, że jest to okres z punktu widzenia przemian politycznych w kierownictwie ruchu i zmian w jego zapleczu społecznym istotny, przejściowy od „pasywizmu” do „aktywizmu”, o ukształtowaniu się niektórych przesłanek rozpadu monarchii — w poważnej mierze — współdecydujący. Przyjmujemy te daty graniczne dla poczynienia dalszych uwag, choć uprzednio wybiegaliśmy poza nie.

⁵² L. Katus, *Az Osztrák — Magyar Monarchia történeti problémái 1900—1918* (referat wygłoszony na wspomnianej konferencji 1964 r. w Budapeszcie, streszczony w „Acta Historica”, 1965, nr 1—4, s. 341—375, przygotowywany do druku w tomie: *Die Nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie...* (patrz przyp. 3). Tekst powielany zawiera cenne ujęcie syntetyczne dla całości problemu narodowościowego. Patrz też A. Lebl, *Hrvatsko pitanje kroz prizmu ugarskog parlamenta 1892—1918*, „Historijski Zbornik”, 1964, nr 1—4, s. 259—301.

⁵³ Serbskie narodowe instytucje kredytowe (Vrsacka Kredit Banka zał. 1872, Vel. Kikindskog distrikta prva stadnica zał. 1872, Centralni Kreditni Zavod zał. 1890, Narodna Privredna Banka zał. 1892 i inne) dysponowały w 1900 roku kapitałem obrotowym o łącznej wysokości 13,62 mln. koron (Kemény: *Iratok...*, t. II, s. 429, przyp. 1). Kredyt udzielony przez te instytucje wynosił łącznie zaledwie 5—7% kredytu pobranego na obszarze ich działania (L. Katus, *op. cit.*, s. 24).

Na sytuację południowosłowiańskiego ruchu narodowego, w szczególności Chorwacji-Sławonii, nie bez wpływu pozostawało i to, że zwracał się on ku tym elementom w Przedlitawii (Lueger i chrześcijańsko społeczni, Franciszek Ferdynand i jego otoczenie), które skłaniały się ku przekształceniu monarchii w kierunku uwzględniającym jej podziały narodowe (trializm i inne koncepcje).

Jednocześnie na przełomie wieków wykrystalizowały się już z grubszą te elementy polityki międzynarodowej, które określały miejsce w polityce europejskiej narodów bałkańskich. Austro-Węgry uwikłane i tak w politykę bałkańską teraz kierują swoją uwagę ku Bałkanom pod wpływem bodźców gospodarczych (rynku zbytu) i politycznych (utrata szans na pozostałych, tradycyjnych kierunkach działania już od 1866 r.), dopingowane dodatkowo przez uwolniony od hamulców polityki bismarkowskiej niemiecki Drang nach Osten i, dodajmy, niemieckie zainteresowanie Bliskim Wschodem. Włochy zainteresowane są wschodnią częścią Basenu Śródziemnomorskiego i wschodnim wybrzeżem Adriatyku. Rosja tradycyjnie zaangażowana w polityce południowosłowiańskiej i w sprawach tureckich, dysponująca orężem ideologicznym — neoslawizmem (zjazdy w Pradze 1908—1910), konkuruje wspólnie z Anglią i Francją z blokiem poprzednim. Na koniec, same państwa bałkańskie uwikłane są w spory wewnętrzne i konflikty z Turcją⁵⁴.

Przyjrzyjmy się teraz bliżej niektórym momentom charakteryzującym stan dążeń typu narodowego Chorwatów i Serbów obu interesujących nas obszarów (królestwa Chorwacko-Sławońsko-Dalmatyńskiego oraz Baczki, Banatu, Baranyi). W pierwszym przypadku istotna będzie kwestia zakresu niezależności Chorwacji, a więc ugody 1868 r. wraz z jej terytorialnymi i ustrojowymi konsekwencjami; w drugim problemy samorządu kościelno-narodowego Serbów obu członów państwa węgierskiego wraz z samorządem szkolnym, uprawnieniami językowymi i ustosunkowaniem się episkopatu prawosławnego do projektu ustaw uszczuplających jego uprawnienia.

18 lipca 1894 r. Partia Prawa sformułowała swój czteropunktowy program. W 1897, po przyjęciu go w czasie akcji wyborczej przez Niezależną Partię Narodową, stał się on wspólnym oficjalnym programem chorwackiej opozycji w kwestii zakresu rzeczowego i terytorialnego samorządu chorwackiego. Zapowiadał on, iż Partia Prawa wszystkimi prawnymi środkami będzie zabiegać, „by lud chorwacki żyjący w Chorwacji-Sławonii, Dalmacji, Fiume z okręgiem Międumurje, Bośni, Hercegowinie i Istrii połączył się w ramach monarchii habsburskiej i wspomagać będzie w tym samym celu braci Słoweńców”, by lud mógł rządzić poprzez

⁵⁴ Problemy międzynarodowe wspominamy tylko mimochodem. Są one wykorzystujące omówione w literaturze tematu (patrz przyp. 3).

swych parlamentarnych przedstawicieli, by sprawy, które są wspólne dla całego imperium, załatwiało królestwo chorwackie równoprawnie z królestwem węgierskim, by konstytucyjna i prawna niezależność Chorwacji znajdowała gwarancję w liberalnym prawie wyborczym, w wolności zgromadzeń, zrzeczeń i słowa⁵⁵. Przywódcy tejże opozycji odmówili jednakże, w poufnych rozmowach, udziału w budapeszteńskim kongresie „narodowości” (1895), a najistotniejszy powód tej odmowy to obrona swej dotychczasowej uprzywilejowanej pozycji wobec pozostałych narodowości krajów korony Świętego Stefana („tutejsza opozycja zna tylko dwa narody polityczne na terytorium korony Świętego Stefana: węgierski i chorwacki”) oraz obawa precedensowego znaczenia chociażby teoretycznego uznania aspiracji serbskich. („Nie pójdziemy na kongres, gdyż moglibyśmy się znaleźć w przymusowej sytuacji, musielibyśmy uznać samorząd Siedmiogrodu. Gdzie zaszlibyśmy wtedy z naszymi Serbami?”)⁵⁶. Mimo wewnętrznego różnicowania się opozycji chorwackiej długo jeszcze jej antagonizm i obawy wobec Serbów określały nie tylko stosunki chorwacko-serbskie, lecz i politykę wobec Budapesztu. Jesienią 1897 r. w prowadzonych w tamtejszym Prezydium Rady Ministrów poufnych petraktacjach Fran Folnegović przedstawił następującą alternatywę: „1. (należy) uczynić element serbski dominującym wśród południowych Słowian, tak by Chorwacja-Sławonia-Dalmacja, Bośnia i Hercegowina, być może także Serbia, mogły utworzyć ewentualnie wspólny twór państwowy; 2. należy popierać element chorwacki, by ten mógł stać się siłą kierowniczą wśród Słowian południowych”⁵⁷. Antagonizm wobec Serbów dzieliła zresztą i rządząca partia unionistyczna. Oto 14 I 1896 r. M. Tomasić deklарował w parlamencie węgierskim: „Przyznaję, że na każdy naród słowiański idea słowiańska oddziałuje z pewną siłą przyciągającą, lecz są takie elementy, które tę siłę przyciągającą mogą paraliżować, dla przykładu wspomnę chociażby o Polsce”. (. . .) „Chorwaci chcą obronić swą indywidualność, lecz także osiągnąć”

⁵⁵ Kemény, *Iratok* . . . , t. II, s. 288. Należy pamiętać o względnej słabości tej opozycji; w kadencji parlamentarnej 1892—1897 liczyła wszystkiego 9 członków.

⁵⁶ Kemény, *Iratok* . . . , t. II, s. 281—282. W tym samym 1895 r. nastąpił zresztą rozłam w Partii Prawa. Polaryzacja nastąpiła głównie ze względu na stosunek do Serbów. Frank utworzył tzw. czystą Partię Prawa, zaś Fran Folnegović i Grga Tuskan zbliżyli się do Niezależnej Chorwackiej Partii Narodowej, by w przyszłości przyczynić się do powstania koalicji 1905 roku.

⁵⁷ Kemény, *Iratok* . . . , t. II, s. 623—624. W konferencji tej brali także udział przedstawiciele unionistów. Wspomniane wystąpienie zawierało oczywiście konkluzję: „w pierwszym przypadku pociągnie to za sobą poprzez uznanie prawosławia poparcie polityki rosyjskiej, a jest to niebezpieczne... gdyż wywoła grawitację skierowaną na zewnątrz, w drugim konieczne jest spełnienie życzeń Chorwatów”.

nięty już stopień rozwoju kulturalnego. Kochają indywidualność narodową, lecz także swe wyznanie”. Mówca kontynuował: „Czy język ma takie znaczenie, że dwa narody bez wspólnego języka nie mogą czuć wzajemnego zaufania? ... Znamy mówiących po węgiersku panslawistów (okrzyki: tak jest!) słyszeliśmy klnących po węgiersku dakorumunów i znamy dobrych patriotów, którzy po węgiersku nie mówią (prawda!)”⁵⁸.

Aspiracje chorwackie wobec Węgier szły więc w parze z obawą przed konkurencją serbską. Postulaty narodowe odgradzać miały nie tylko Węgrów od Austrii, Chorwatów od Węgrów, ale także Chorwatów od Serbów. Wśród więzi o wspólnocie dążeń decydujących więź językowa nie wydawała się najważniejsza.

Dla antagonizmu chorwacko-węgierskiego znamienne są kolejne zajścia wokół obrazu godła i barw węgierskich w Zagrzebiu. Kiedy w październiku 1895 r., podczas wizyty cesarkiej w tym mieście, palono sztandary węgierskie, a robiła to młodzież akademicka (m. in. S. Radić), sprawę można było zakończyć niefortunną decyzją wykluczenia kilkudziesięciu młodych ludzi z Uniwersytetu Zagrzebskiego (udali się oni do Wiednia i Pragi). Podobne wydarzenia rozgrywające się wiosną 1903 r., w 20 rocznicę sprawowania rządów przez Khuena, zaangażowały już całą opinię publiczną, tak chorwacką, jak węgierską. Działo się tak wbrew pozornym sukcesom Khuena i partii rządowej (w wyborach 1901 r. 74 mandaty wobec 14 pozycji; odpowiednie proporcje w 1897 wynosiły 57 : 31)⁵⁹, wbrew temu, iż próbował on w ostatnich latach swych rządów korzystać zarówno z poparcia udzielanego mu przez burżuazję serbską, jak i z popularności, na jaką liczył u Partii Narodowej w związku z zatargiem z rządem budapeszteńskim o tryb stosunków urzędowych Chorwacji z Austrią.

Wspomniany konflikt o Fiume (Rijekę) rozgrywał się nie tylko na płaszczyźnie prawnej (interpretacja sformułowania § 66 ustawy z 1868 r. nr XXX o „corpus separatum”) i politycznej pomiędzy Chorwacją a Węgrami. Ludność miasta (w 1900 r. 39 tys.) blisko w połowie (48,6%)⁶⁰ włoska, popierała początkowo rząd węgierski, gdyż przyłączenie do Chorwacji ograniczyłoby samorząd miasta. Kiedy jednak rząd Banffyego chciał rozciągnąć na miasto szereg ustaw węgierskich (1897), doszło do zbliżenia włosko-chorwackiego. „Rząd węgierski uczynił wszystko, by oderwać od nas Fiume, z niego zaś Chorwacji nie wolno nigdy zrezygnować” — ujawnia petycja do cesarza zjednoczonej opozycji chorwackiej

⁵⁸ Kemény, *Iratok* ..., t. II, s. 437—440.

⁵⁹ Kemény, *Iratok* ..., t. III, s. 197.

⁶⁰ *A Magyar Szent Korona* ..., t. 42, s. 25*—26*.

miasta⁶¹. Z kolei konflikt o rozplanowanie sieci kolejowej rozgrywali nie tylko parlamentarzyści, lecz i Izby Handlowe i Przemysłowe. Chorwackie chciały linii łączącej Sławonię z wybrzeżem (Zimony—Fiume—Zengg (Senj), węgierskie żądały pierwszeństwa dla linii Budapeszt—Fiume, Budapeszt—Zimony. Dyskutowano też taryfę kolejową dla towarów obu części krajów korony Świętego Stefana⁶². I tak rijecki kupiec i przemysłowiec powtarzał w 1898 r. to, co w 1868 mówił chorwacki ziemianin: *nil de nobis — sine nobis*.

Serbską autonomię kościelno-narodową regulowały przywileje cesarskie i ustawy (1790/91 nr XXVII, 1848 nr XX, 1868 nr IX oraz dla obszaru Chorwacji-Sławonii ustawa z 14 maja 1887 r.) węgierskie i chorwackie. Ustawa z 1868 r., równając niejako w prawach prawosławnych Serbów z Rumunami tegoż wyznania (cieszącymi się podobną autonomią od 1792 r.), przyznawała im prawa, by „sprawy kościelne i szkolne wraz z dotyczącymi ich fundacjami, w ramach ustaw obowiązujących w państwie, samodzielnie załatwiali na zjazdach (kongresach) kościelnych zwoływanych... za uprzednim powiadomieniem panującego”⁶³. Stanowiła ona o proporcjach duchownych (25) i świeckich (50 w tym 25 z obszaru Pogranicza Wojskowego) delegatów kongresowych. Nie był to moment obojętny od czasu, gdy polityczne stronnictwa serbskie, w pierw liberałowie, później radykałowie, wyemancypowały się spod kurateli kleru prawosławnego na tyle, by sprzeciwić mu się w sprawach dotyczących zawiadywania majątkiem kościelnym czy w kwestii wyboru plebanów. Stwarza to sytuację, w której wyższe duchowieństwo prawosławne współpracuje z rządem, a nawet ucieka się do jego pomocy w wypadku zagrożenia swych interesów materialnych czy wpływów duszpasterskich⁶⁴. Udziela przez to władzom rządowym wpływu na bieg spraw, większego niż wynikałoby to z litery ustaw. Konflikt więc natury narodowościowej (samorząd kościelno-narodowy wobec jednolitości państwowej) zostaje niekiedy przesłonięty przez inny o charakterze społecznym.

⁶¹ Kemény, *Iratok...*, t. II, s. 710—711.

⁶² Kemény, *Iratok...*, t. II, s. 437—438, przyp. 1.

⁶³ Tekst: Kemény, *Iratok...*, t. I, s. 85—86.

⁶⁴ Kościół miał niemałe dobra ziemskie. Ich administrację sprawował episkopat. Tak liberałowie, jak radykałowie żądali świeckiej kontroli nad dobrami kościelnymi. Zdaniem ich pozwoliłaby ona na wydatniejsze dotowanie szkół wyznaniowych i zapobiegła komplikacjom w rodzaju „afery cementowej” (w 1900 r. ujawniła ją „Zastava”). W r. 1896 rząd Banffyego poszukujący środków na kampanię wyborczą, dzięki swym kontaktom z patriarchą, uzyskał sprzedaż wapienników należących do dóbr kościelnych cementowni Ohrenstein i Spitzer, przy czym zainteresowany klasztor otrzymał 1/3 ceny sprzedażnej (100 tys. Ft.), partia rządowa 200 tys., ta sama partia w Chorwacji 100 tys., zaś pośredniczący serbscy kościelni funkcjonariusze włożyli do kieszeni pozostałe 100 tys. (Kemény, *Iratok...*, t. III, s. 45, przyp. 1).

Kongres 1890 r. powołał 15-osobową komisję dla opracowania projektu statutu autonomii narodowo-kościelnej (tzw. „jednolity statut”). Projekt ten był zgodny z intencjami patriarchy Brankovića. Na otwarciu kongresu 5 listopada 1892 r. w imieniu radykałów S. Jović zaprotestował przeciwko udziałowi w nim komisarza królewskiego (Fedor Nikolics) i odczytaniu pisma powitalnego po węgiersku⁶⁵. Polit Desančić zabierając głos w imieniu liberałów w związku z proponowaną ordynacją wyborczą do Kongresu oświadczył: „Mówiono i pisano wiele przeciwko przedstawicielstwu duchowieństwa jako stanu. Stwierdzano, że popi, jeśli wybierają ich popi, objawiają się jak jakaś klasa, to zaś jest niezgodne z postępowymi instytucjami”. W związku z wyborami plebanów: „Kościół wschodni i jego hierarchia, tam gdzie czuła się słaba, na obszarach, gdzie czuła się zagrożona, mówiła ludowi: ty jesteś silniejszy, możesz łatwiej wytrzymać ataki przeciwko naszemu kościołowi”⁶⁶. Wniosek stąd prosty. Decyzją z 28 listopada kongres odroczone, a rolę, jaką odegrał w jego dziejach konserwatywno-klerykalny „klub autonomiczny” (liczący 28 członków wobec 33 mandatów liberalnego „klubu narodowego” i radykałów), porównać można jedynie do działalności unionistów w parlamencie zagrzebskim.

Następny kongres miał się odbyć dopiero w 1902 r. (wysiłki zmierzające do wcześniejszego zwołania kongresu poniosły fiasko), i to dzięki kompromisowi radykałów (wojewódzińskich) i niezależnych (chorwackich)⁶⁷. Rząd zrezygnował z omawiania „jednolitego statutu”, partie serbskie z dyskutowania sprawy Brankovića. Według programu radykałów „Serbski narodowo-kościelny samorząd oznacza: ustawowo zabezpieczone *prawo ludu serbskiego*, by sam zgodnie z kościelnymi i państwowymi prawami tworzył na kongresie... prawa potwierdzone przez panującego. Odnoszą się one do zewnętrznego (administracyjnego) kierownictwa kościoła, kościelnego sądownictwa, szkolnictwa i fundacji narodowych pod koroną św. Stefana”⁶⁸. Wśród postulatów konkretnych należałoby wyróżnić wniosek o uniezależnienie trybu zwoływania kongresów kościelno-narodowych od czynników zewnętrznych, o zapewnienie wiernym wpływu na wybór biskupów i plebanów, zagwarantowanie

⁶⁵ K e m é n y, *Iratok*..., t. II, s. 39—40.

⁶⁶ Tamże, s. 40—48.

⁶⁷ Na 75 świeckich delegatów liczył on 37 radykałów, 19 niezależnych, 11 umiarkowanych autonomistów i 5 liberałów (K e m é n y, *Iratok*..., t. III, s. 455). Skład ten, a w szczególności ostatnia (jeśli nie liczyć trzech pozapartyjnych delegatów) pozycja liberałów jest znamienna dla zmian społecznych i politycznych, które miały miejsce w dekadzie 1892—1902. Drogi liberałów i radykałów rozeszły się ostatecznie cztery lata wcześniej.

⁶⁸ „Zastava” z 22 II 1902, nr 41. K e m é n y, *Iratok*..., t. III, s. 296—300, podkreślenie oryginału.

okresowego odnawiania składu samorządu kościelnego, udziału w wyborach duchowieństwa i nauczycielstwa nie — jak dotychczas — na prawach odrębnego stanu, lecz „jako członków tego samego kościoła”, odebranie metropolicie-patriarsze, biskupom i plebanom dóbr kościelnych (załączona lista) przy jednoczesnym zagwarantowaniu im „godziwych dochodów”, przeznaczając nadwyżkę dochodów ze wspomnianych dóbr — oddanych w dzierżawę i administrowanych już teraz przez „fachowe kierownictwo” — na szkolnictwo, i wreszcie, „by rozwój kulturalny ludu serbskiego był zabezpieczony przede wszystkim przez samorząd szkolny” (tj. szkoły wyznaniowe)⁶⁹. Liberalowie powtórzyli większość postulatów swych przeciwników politycznych dorzucając postulat otwarcia szkół zawodowych, „gospodarczych i przemysłowych”, precyzując punkt o cywilnym zarządzie majątków klasztornych (powołanie centralnej dyrekcji majątków narodowo-kościelnych) i akcentując konieczność „zwrotu” utraconych w następstwie ustawy i zarządzeń wykonawczych 1879 r. szkół wyznaniowych⁷⁰.

Jednocześnie program Niezależnej Partii Serbskiej Chorwacji ogłoszony i przygotowany z tej samej okazji⁷¹ zawierał postulat, by „lud serbski traktowany był całkowicie równoprawnie z ludem chorwackim”, oraz głosił, iż partia „broni serbskiej indywidualności narodowej i prawa ludu serbskiego jako narodu” do samorządu kościelnego i szkolnego, równouprawnienia — w dokumentach publicznych — nazwy, języka, piśmowni, flagi narodowej, żąda takiej modyfikacji ustaw szkolnych, by ich postanowienia nie pozostawały w sprzeczności z prawem do autonomii, jednocześnie, by zwolniono Serbów od ponoszenia kosztów utrzymania szkół gminnych i — przeciwnie, by państwo oraz władze samorządowe dopłacały „proporcjonalnie” do serbskich szkół wyznaniowych i — na koniec — by nastąpiło pełne równouprawnienie wyznania prawosławnego z rzymskokatolickim. Autorzy tekstu zastrzegają się jednak, iż „Wobec Węgier . . . Niezależna Partia Serbska uważa interesy Chorwatów i Serbów za tożsame”.

W tej ostatniej kwestii do praktycznego współdziałania doszło — jak wiemy — dopiero po dwóch latach, a konflikt narodowościowy chorwacko-serbski powołany do życia przez różnice wyznaniowe, kulturalne i w tradycji historycznej nie wykazywał tendencji do zaniku. Warto nadmienić, iż na terenie Banatu tożsamość religijna nie chroniła przed sprzecznościami typu narodowego⁷². Wspomniany wyżej program serb-

⁶⁹ Tamże.

⁷⁰ „Branik” z 23 IV 1902, nr 44; Kemény, *Iratok* . . ., t. III, s. 305—308.

⁷¹ Opublikowany 25 III 1902; tamże, s. 301—302.

⁷² A to niezależnie od wieloletniej współpracy rumuńsko-serbskiej na szerszym polu, np. w związku z budapesztańskim kongresem narodowości w 1895 r.

skich radykałów postulował zwrot pewnego klasztoru i obronę serbskich — prawosławnych interesów przed „niegodnymi i bezprawnymi żądania-
niami przedstawicieli prawosławnego — rumuńskiego kościoła”.

Tak przygotowany kongres podsumował swe obrady z czerwca—lipca 1902 r. petycją-skargą do cesarza, która stwierdzała, iż „tylko ostateczna organizacja i gwarancje dla serbskiej narodowo-kościelnej autonomii mogą zlikwidować istniejące zło” wyrażające się w przywłaszczeniu sobie przez rząd uprawnień przynależnych kongresowi, w ustalaniu programów nauczania dla szkół wyznaniowych, wyznaczaniu im nauczycieli, wprowadzaniu nauczania religii w języku węgierskim⁷³.

Na kilka miesięcy przed otwarciem kongresu serbski polityk Ljubomir Pavlović w trakcie debaty budżetowej przemawiając w parlamencie budapeszteńskim atakował rząd: „nie mamy obecnie takiej zewnętrznej, finansowej czy wewnętrznej polityki, która by leżała w interesie wszystkich mieszkańców Węgier”; nie ma powszechnego prawa wyborczego ze względu na „narodowości”; nie przestrzega się ustaw z podobnego powodu, a „My, narodowości, możemy rozwijać się tylko w duchu naszego języka i kultury, tylko jako takie, zachowując indywidualność, możemy być z pożytkiem dla ojczyzny”. Nie był to więc — jakkolwiek-
byśmy ostatni zwrot interpretowali — program zerwania z monarchią. Mówca zresztą kontynuował: „żądamy wolnych i niezawisłych Węgier. W tych wolnych Węgrzech żądamy wolności politycznych, zaś tych wolności żądamy dla wszystkich narodowości i wyznań”⁷⁴.

W latach następnych (1903—1904) radykałowie wzbogacili swój program o szereg postulatów społecznych (rozwój spółdzielczości, parcelacja ziemi skupywanej przez państwo na warunkach dogodnych długofalowych spłat itp.); łącznie z postulatami dotychczasowymi prezentowali się jako partia narodowa, a jednocześnie — przynajmniej we frazeologii — socjalistyczna, demokratyczna, a na pewno radykalna.

Interesująca nas bliżej, a podnoszona tak często w serbskim życiu politycznym, sprawa szkolnictwa w języku narodowym wydaje się szcze-

W interesującej nas kwestii wnosił on następujące elementy: (we wspólnej rezolucji polityków rumuńskich, serbskich i słowackich z 10 VIII r.) stwierdzenie, że: „to, co starano się określić jako węgierską ideę państwową, pozostaje w sprzeczności ze stosunkami etnicznymi i rozwojem historycznym”, że przyjmuje się za cel wspólnych zabiegów autonomię narodową w podziale na komitaty i żąda dostosowania granic administracyjnych do podziałów etnicznych, że postuluje się odpowiednią zmianę okręgów wyborczych oraz — najistotniejsze — poszanowanie języka, który stanowi o istocie narodowości. K e m é n y, *Iratok* ..., t. II, s. 379—381

⁷³ Z 19 VII 1902, K e m é n y, *Iratok* ..., t. III, s. 477—480.

⁷⁴ 19 II 1902; tamże, s. 280—283.

gólnie istotna ze względu na interesujący nas proces narastania przejawów świadomości narodowej⁷⁵.

Liberalne pismo serbskie „Branik”⁷⁶ ustosunkowując się do niektórych głosów debaty budżetowej (resort spraw wewnętrznych — zwiększenie ilości żandarmów) pisało z oburzeniem: „On (wnioskodawca-Pázmándy) miesza obywatelstwo z narodem, lecz historia uczy, że lud serbski był na Węgrzech i jako taki przeżył stulecia... Będziemy kochali naszą ojczyznę, lecz nigdy nie możemy stać się członkami narodu węgierskiego; jesteśmy tylko węgierskimi obywatelami i pozostaniemy nimi”. Tymczasem opozycja węgierska (Partia Niezawisłości) ustami swych posłów w parlamencie żądała: „rząd powinien zmierzać do takiego systemu szkolnego, który by narodowe i rasowe zadania realizował w zdecydowany sposób”⁷⁷. Rząd w osobie wzmiankowanego ministra wyznań i oświecenia publicznego Wlassicsa⁷⁸ wyrażał życzenie, by geografia ojczysta i nauka o konstytucji pielęgnowały język węgierski i dawały nauczycielowi możliwość „obudzenia w sercu dziecka patriotycznych uczuć, co zresztą... powinno być wyróżniającym się celem całego kształcenia i wychowania w szkołach ludowych”⁷⁹.

Począwszy od wspomnianej już ustawy z 1879 r. nr XVIII⁸⁰ kolejne rządy zmierzały do realizacji celów asymilacyjnych i odwoływały się

⁷⁵ Warto tu przypomnieć, iż proces asymilacji poprzez język jest niewątpliwie w świetle liczb przytoczonych w związku z przyp. 25. Jednocześnie materiały statystyczne informują nas, że liczba ludności serbskiej mówiącej także po węgiersku rosła w młodszych grupach wieku. W grupie 30—39 lat (ur. 1871—1880 r.) mówiło tym językiem 11 917, w grupie 20—29 lat (ur. 1881—1890 r.) już 17 610. Skądinąd osób o węgierskim języku ojczystym, które by mówiły równocześnie w języku serbsko-chorwackim, było w tym samym roku 178 508 (*A Magyar Szent Korona...*, t. 61, s. 386—387 i odp. 120—123).

⁷⁶ Z 1 XII 1894, nr 135; Kemény, *Iratok...*, t. II, s. 301—302.

⁷⁷ 22 III 1900. Béla Komjáthy (Kemény, *Iratok...*, t. III, s. 71—75) „faji” — rasowe należy rozumieć raczej w sensie „gatunkowe”, tu tautologiczne powtórzenie.

⁷⁸ 5 VI 1902 (Kemény, *Iratok...*, t. III, s. 487—490).

⁷⁹ W związku z tym ostatnim postulatem dochodziło zresztą do dyskusji nad sformułowaniami zawartymi w książkach do nauki języka serbskiego. Komisarz gimnazjum serbskiego w Nowym Sadzie skarżył się więc np. ministrowi wyznań i oświecenia publicznego, że Srpska Čitanka (wyd. Pancsova 1892) zawiera sformułowania o wspólnocie rasowej (patrz uwaga w przyp. 76) Słowian, a „nawet słowem nie wspomina się (tam), czym są dlužni Serbowie węgierscy węgierskiej ojczyźnie, która ich przyjęła” (Kemény, *Iratok...*, t. III, s. 525). Podobnie opierały się o parlament dyskusje kto, czy i kogo pociągnął za ucho, gdy gimnazjaliści Nowego Sadu śpiewali węgierskie pieśni patriotyczne (sprawa Pavlovica w parlamencie, 17 i 28 VI 1902, tamże, s. 490—500).

⁸⁰ Należy pamiętać, że w 18 lat po uchwaleniu tej ustawy w roku szkolnym 1897/98 było jeszcze na Węgrzech 17 098 szkół ludowych, z tego zaledwie 1511

do ustawodawstwa: ustawy o przedszkolach, płacach nauczycieli i katechetów, o nazwach miejscowych itd. „Narodowości” zaś, które uprzednio ze względu na pierwszy ustęp ustawy 1868 nr XLIV mówiący o „narodzie politycznym” nie uznawały jej, od 1879 stanęły w obronie paragrafów uznanych za pozytywne, podczas gdy węgierska opozycja niepodległościowa domagała się coraz energiczniej jej modyfikacji w celu budowy „węgierskiego państwa narodowego”.

Iunctim pomiędzy zachowaniem lub utratą języka a samookreśleniem narodowym dla obu stron nie podlegało dyskusji. Skoro interesują nas momenty kształtujące i utrwalające świadomość narodową, zatrzymajmy się jeszcze przy związku religii z samookreśleniem narodowym Serbów południowo-węgierskich.

W związku z programem rządowym regulacji stosunków prawno-cywilnych oraz uprawnień kościelnych w tym przedmiocie⁸¹ (wolność praktyk religijnych, obowiązkowe małżeństwa cywilne, prowadzenie ksiąg metrykalnych i stanu cywilnego przez państwowe urzędy stanu cywilnego, zezwolenie na przyjmowanie wyznania mojżeszowego) „Zastava” drukując postanowienia wiecu wyborczego radykałów głosiła, iż omawiane reformy naruszają ustawowo zabezpieczony zakres samorządu kościelno-narodowego, a — co ważniejsze — „odbierają z serbskich, prawosławnych rąk ostatnie narzędzie kontrolowania ruchów naszej narodowości... i tak wzbraniają nam uważać się za naród”, a także: „wszystkie te reformy mają na celu umożliwienie mieszania się poszczególnych narodów i gmin wyznaniowych, ich ujednolicenia i zlania się, to zaś może się odbywać tylko ze szkodą dla serbskości, gdyż ta łatwo poddaje się wtapianiu w inną narodowość... tylko z pożytkiem dla madziaryzacji...”⁸² Biskupi serbscy złożyli na ręce premiera Wekerlego oświadczenie⁸³ rozpoczynające się od wyrażenia przekonania „że państwo, nigdy tak jak dziś, zdane jest na duchowe wsparcie kościoła, kościół zaś na pomoc państwa, gdyż materializm i zobojętnienie religijne zagraża zarówno państwu, jak kościołowi”. Oświadczenie argumentowało sprzeciw episkopatu tym, że ze względu na pełną swobodę indywidualną, którą cieszą się obywatele, ustawa o wolności religijnej przyczynić się musi do powstania nowych wyznań, co skomplikuje i tak pogmatwaną sytuację,

państwowych, zaś wśród wyznaniowych aż 1793 szkoły prawosławne (Kemény, *Iratok...*, t. I, cytowana wypowiedź Komjáthyego w parlamencie, s. 72).

⁸¹ Chodzi konkretnie o program w tej dziedzinie rządu S. Wekerlego z 21 XI 1892. Jednakże niektóre z omawianych tu spraw ciągnęły się już od czasu K. Tiszy (1883).

⁸² „Zastava” z 25 III 1893, nr 40; Kemény, *Iratok...*, t. II, s. 50—51.

⁸³ 9 (21) V 1893; tamże, s. 115—118. Gwoli ścisłości wspomnieć należy, iż gwałtowniejsza i o wiele większym zasięgu była kontrakcja katolicka.

małżeństwo jest sakramentem, leży więc w gestii kościoła (tam gdzie go brak, kościół mówi o cudzołóstwie, nie o małżeństwie), księgi stanu cywilnego prowadzone poza kościołem osłabiają jego autorytet, zaś prozelityzm, przy całej tolerancji kościoła prawosławnego, jest niedopuszczalny ze względów dogmatycznych (chrzest jest „indelebile”, niezbywalny)⁸⁴.

Obok względów zachowawczych i dogmatycznych decydującą była dla akcji biskupów i radykałów chyba właśnie obawa przed owym „ujednoceniem i zlaniem się”, o którym pisała „Zastava”. Wyróżnik religijny, który tak skutecznie dzielił interesujące nas grupy Słowian południowych na Chorwatów i Serbów, w ugruntowaniu się świadomości narodowej odgrywał rolę niebagatelną.

Мацей Козминьски

НАБЛЮДЕНИЯ КАСАЮЩИЕСЯ ЮЖНО-СЛАВЯНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО
ВОПРОСА В ЗАЛЕЙТИНСКОЙ ЧАСТИ МОНАРХИИ ГАБСБУРГОВ,
НА ПЕРЕЛОМЕ XIX И XX ВЕКА

С о д е р ж а н и е

Национальное самосознание как тип современной общественной связи является прочным элементом сознания масс и одной из действенных сил в новой и новейшей истории. Наблюдения над национальными взаимоотношениями в австро-венгерской монархии представляют много ценного материала. Положение южных славян в залеитинской части монархии на переломе XIX и XX в. кажется особенно интересным. Их связывают с Будапештом более или менее тесные общественно-юридические отношения, притом различного характера. Жители Хорватии-Славонии пользуются сравнительно широкой автономией в административном отношении, в то время как у сербов южной Венгрии лишь ограниченная церковно-национальная автономия. Это влияет на различное

⁸⁴ Jeśli chodzi o ruch pomiędzy wyznaniem, dane którymi dysponujemy, przekonują, iż w przypadku prawosławnego nie był on wielki. Zestawienie decyzji rodzicielskich określających wyznanie, w którym zamierzają oni wychowywać dziecko, w wypadku małżeństw mieszanych w 1913 r. obejmuje 2374 Serbów, którzy wstąpili w związki małżeńskie z kobietami innych wyznań. Ogólna liczba małżeństw mieszanych w kraju — bez Chorwacji-Sławonii — wyniosła 24 023. 504 małżeństwa podjęły decyzję co do wychowywania dzieci w określonym wyznaniu, a z tego 158 opowiedziało się za prawosławiem, 211 za wyznaniem rzymskokatolickim itd. Narzeczonych wyznania mojżeszowego było 11; w 2 zaledwie wypadkach podjęto decyzję (prawosławie). W roku następnym (1914) małżeństw mieszanych było 2009 i podobny rozkład danych (charakterystyczne, że w latach pierwszej wojny światowej ilość małżeństw mieszanych dla wszystkich wyznań spadła z wzmiankowanych tu 24 tys. w 1913 r. do 13 tys. w 1916). Dane wg: *Mouvement de la population dans les pays de la Sainte Couronne Hongroise de 1913 à 1918. Publications Statistiques Hongroises*, t. 70, s. 24—29.

содержание и разную эффективность предъявляемых ими требований. Венгерские законы, определяющие границы самоуправления Хорватии-Славонии, права национальных меньшинств пользоваться своим языком и политику в школах, которые по мнению законодателя должны были цементировать сплочённость государства, не удовлетворяли ни хорватов, ни сербов. Сопоставленные статистические данные подчёркивают разницу наблюдаемую в общественном положении Хорватии-Славонии и Венгрии. Статистические данные, касающиеся сербов Воеводины, убеждают, что у них существовала цельная социальная структура, типичная в начале века для общества, в котором они жили. Характеристика политических партий Хорватии-Славонии, Бачки и Баната информирует о постепенной дифференциации их политических программ в связи с требованиями национального характера. Одновременно, по мере того как традиционные политические группировки распадались, их прежнее консервативное, или либеральное, притом недостаточно влияющее на массы, руководство уступало место новой генерации, иного социального происхождения. Оно часто объединяло постулаты национального и социального характера с требованиями демократических преобразований. Общественные процессы, свойственные товарному хозяйству, в данном случае усиливают стремление национального характера (в Хорватии), а в других укрепляют связи соединяющие области пользующиеся общим рынком сбыта (Воеводину с остальными областями собственно Венгрии). Этому не вполне противодействуют „национальные” экономические мероприятия: кредитные и кооперативные учреждения. Международное положение и развитие национального самосознания во всей монархии, заставляя, между прочим, хорватов искать политической и общественной программы, учитывающей национальные различия в условиях австро-венгерской монархии. Со временем это приводит к объединению усилий хорватов и сербов из Хорватии-Славонии („Задарская резолюция”) В статье был проведен подробный анализ национальных стремлений, в том числе требований Хорватии и Славонии изменения решений договора 1868 г., вместе с его территориальными и касающимися государственного строя условиями, а для сербов в обеих частях венгерского государства вопросов церковно-национального самоуправления, с учётом самоуправления в области просвещения и отношения заинтересованных лиц к гражданским юридическим законам ограничивающим, в соответствующей степени, права православной церкви. Анализ этот убеждает, что одновременно с укреплением связи национального характера и формулированием соответствующих национальной индивидуальности политических требований — усиливалась вражда по отношению к иностранцам. Антагонизм между хорватами и сербами влиял не только на хорватско-сербские взаимоотношения, но и на политику по отношению к Будапешту. Итак национальные требования отделяли не только венгров от Австрии, хорватов от Венгрии, но и хорватов от сербов, а и тех иногда — от румынов. Противоречивые общественные отношения (между духовенством и светскими политиками) в сербской православной церкви заслоняли иногда национальный конфликт с венграми. Острее всего он выражался в политике, которая проводилась в школах и в области языка. Среди моментов формирующих и укрепляющих национальное самосознание тесная связь между языком и национальным самоопределением не подлежит сомнению. Не менее существенным было соотношение вероисповедания с сознанием национальной принадлежности, если законы о свободе вероисповедания, гражданских браках и т.п. вызывали серьёзные возражения венгерских сербов. Тем самым перечислены самые су-

щественные, хотя и не единственные, критерии расщепления южнославянских народов в залеитинской части монархии. Иногда их стремления скрещивались, но направление изменений было одно: от национального самоопределения и постулата национальной обособленности к требованию политической независимости.

Переводила Ксения Клёша

Maciej Koźminski

REMARKS ON THE NATIONAL PROBLEMS OF THE SOUTH SLAVS OF
TRANSLEITHANIA AT THE TURN OF THE CENTURY

Summary

National consciousness as a modern type of social tie is a permanent component of mass consciousness and constitutes one of the forces in modern and current history. Extensive and valuable material is provided in this area by observations of national relations in the Austro-Hungarian monarchy. Most interesting perhaps is the situation of the South Slavs in hungarian part of the monarchy at the turn of the last century. Civil and legal ties of various degrees and of divergent character bind them with Budapest. The population of Croatia and Slavonia enjoyed a comparatively wide administrative autonomy. The Serbs of southern Hungary were allowed a limited church and national autonomy. This had an effect on the different contents and effectiveness of the demands they submitted. Hungarian statutes which regulated the scope of Croat and Slavonian self-government, of national minority language privileges and school policies did not however satisfy the Croats or the Serbs although in the concept of the legislators they cemented the unity of the state. The presented statistical data stress the disparity in the social development of Croatia-Slavonia and Hungary. Statistical data characterizing the Voivodina Serbs prove conclusively that they had a full social structure typical of the society in which they lived in the early part of the century. The characteristic of the political parties of Croatia-Slavonia and Batchska and the Banat indicates a differentiation in their programs owing to demands of a national nature. At the same time, as the traditional political groups fell apart, their former, conservative or liberal leadership which had little influence on the masses, was replaced by a new generation of a different social provenience. Quite often it combined national and social demands and requested democratic reforms. Social processes, characteristic of the growing commodity economy on the one hand enhanced the national strivings of Croatia while on another hand strengthened the ties that united the areas with a common market (Voievodina with the remaining area of Hungary proper). National economic institutions — credit organizations and cooperatives — did not fully counteract this. The international situation and the development of the national movement in the monarchy as a whole induced the Croats, among others, to seek political solutions and government systems which would take account of the national divisions within the framework of the Austro-Hungarian monarchy. At times this led the Croats and the Serbs to unite their Croat-Slavonian political efforts (Zadar Resolution). A close analysis of national strivings was conducted: for Croatia and Slavonia the postulate for modification of the resolutions contained

in the 1868 Compact with its territorial and governmental implications and for the Serbs of both parts of the Hungarian state problems of church and national self-government together with a school selfgovernment and the relation of those interested to the civil and legal statutes which respectively limited the rights of the Orthodox Church. The analysis leads conclusively to the inference that Xenophobia increased as ties determining national individuality grew stronger and as corresponding political postulates were formulated. The antagonism of Croat opposition to the Serbs had an influence not only on Serbo-Croat relations but also on the policies toward Budapest. Thus national postulates divided not only the Hungarians from the Austrians and the Croats from the Hungarians but also the Croats from the Serbs and the Serbs at times from the Rumanians. At times contradictions of a social nature (between the clergy and the lay politicians) in the Serb Orthodox Church obscured the national conflict with the Hungarians. This last conflict was reflected most sharply in the school and language policies. Of the elements that shaped and consolidated national consciousness there can be no doubt as to the junction between language and national self-determination. Similarly, the relation between Church and national affiliation is essential since statutes regarding freedom of worship, civil marriage and others evoked serious reservation on the part of Hungarian Serbs. These therefore are the most essential, though not all of the criteria of the differentiation among the South Slavs of Transleithania. They clashed at times but the direction of the transformation was unequivocally from national self-determination and the postulate of national distinction to demands for political independence.

Translated by Krystyna Cękałska